Lymbus

Magyarságtudományi Forrásközlemények

Lymbus
Magyarságtudományi Forrásközlemények

Főszerkesztő
Ujváry Gábor

Felelős szerkesztő
Lengyel Réka

Olvasószerkesztő
Nyerges Judit

A szerkesztőbizottság tagjai:
Boka László, Fazekas István, Gecsényi Lajos, Gömöri György, Jankovics József, K. Lengyel Zsolt, Kollega Tarsoly István, Mikó Árpád, Mikó Zsuzsanna, Monok István, Pálffy Géza, Petneki Áron, Szentmártoni Szabó Géza, Varga Katalin

A szerkesztőség címe:
1118 Budapest, Ménesi út 11-13.
E-mail: lereka@freemail.hu

A kötetet kiadja a Balassi Intézet, a Magyar Országos Levéltár,
a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság
és az Országos Széchényi Könyvtár

Balassi Intézet

KODOLANYI JÁNOS FŐISKOLA
www.kodolanyi.hu

HU ISSN 0865 0632

Kiadta a Magyar Országos Levéltár
Felelős kiadó: Mikó Zsuzsanna
Borítóterv: Csizmadia Kata

Bujtás László Zsigmond

Instrukció Hollandiába induló peregrinus számára (1689 és 1702 között)[1]

Almae matri meae, Universitatae Szegediensi

A 17. és 18. századi magyar peregrináció kellékei között az útinapló *(diarium)* és az útközben felkeresett nevezetes emberek bejegyzéseinek megörökítésére szolgáló emlékkönyv *(album amicorum)* mellett sajátos szerepet játszott az instrukció, amely az utazással kapcsolatos utasítások gyűjteménye volt, és a 16. század második felétől szárba szökkenő utazáselméleti irodalom[2] alapján fogalmazta meg az utazás általános céljait, gyakorlati tanácsokkal szolgált az utazáshoz, valamint előírta az út során követendő magatartási szabályokat.[3] A műfaj egy-két véletlenszerűen felbukkant példa alapján nemzetközi jelenségnek tűnik,[4] ennek ellenére a nemzetközi szakirodalom láthatóan kevesebb figyelmet fordított rá eddig, mint a magyar.[5]

Az eddig ismert itthoni instrukciók alapján úgy tűnt, hogy az instrukció főleg a nemesi peregrináció kelléke. *Nemesi* instrukcióként ismerjük jelenleg a Bethlen Gábor által unokaöccse, Péter ephorusának (kísérő-nevelő), Kornis Mihálynak adott írást 1625-ből;[6] Nadányi Jánosnak apjától, Mihálytól kapott instrukcióját az 1650-es évek végéről; Draskovics Ádám és Erdődy Sándor instrukcióját 1686-ból;[7] a Vér Judit által fia, Teleki Pál számára adott instrukciót 1695-ből;[8] és Széchenyi Zsigmondnak apjától, Györgytől kapott instrukcióját 1699-ből.[9] Az eddig ismert egyetlen *nem ne-*

1 E közlemény a Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalmi Tanszékén 2010. március 30-án elhangzott előadás szerkesztett és bővített változata. A kézirat végső formába öntését a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesületének alkotói támogatása és a Klebelsberg Kunó-ösztöndíj által 2010-ben biztosított hollandiai kutatás tette lehetővé. Szintén köszönettel tartozom Latzkovits Miklósnak, az Inscriptiones Alborum Amicorum (IAA) projekt vezetőjének a latin auctoroktól származó idézetek és szentenciák azonosításhoz nyújtott segítségéért, valamint Lesley Monfilsnek (Universiteitsbibliotheek Amsterdam) hasznos észrevételeiért. A *Figyelmeztetések és megjegyzések* című részben szereplő pénzfajták azonosításában Buza János nyújtott segítséget, ehelyütt is köszönet érte.

2 L. erre Stagl, 1992.

3 Olyan instrukciók is ismertek, amelyek az ún. belső peregrinációhoz (belföldi tanulás) készültek. Vö. Ötvös, 1988, 11–12; Fehér, 1997; Jankovics, 2011, 58–60.

4 Constantijn Huygens fiának, Christiaannak adott instrukcióját (1651) l. Huygens, 1950, 447–448; Dirk Graswinckel instrukcióját fiatal urak számára (17. sz. közepe körül) l. Frank-van Westrienen, 1983, 8; ifj. Heinrich Auersperg herceg és kísérőjének instrukciójára (1716) utal Ötvös, 1988, 18.

5 Vö. Kovács, 1988, 134–135; Ötvös, 1988, 13–14; Font, 1989, 417–419; Jankovics, 2011, 51–52.

6 Lukinich, 1911.

7 Jankovics, 2011.

8 Font, 1989, 7–8.

9 Ötvös, 1988, 37–41.

mesi instrukciót Horváti Békés János számára valószínűleg valamelyik tanára írta 1670 körül.[10]

A nemesi instrukciók közül csak Nadányi instrukciójának van holland vonatkozása – részletesen szól az ott hallgatandó tárgyakról.[11] A nem nemesi instrukció viszont kifejezetten a hollandiai peregrinációról szól, címe: *Pro itinere Belgico (A hollandiai útra [szóló utasítás])*. Címéhez híven valóban inkább csak az úticél elérésével kapcsolatos gyakorlati információkat közöl. Megadja az útvonalat, az egyes városokban (részben az utazás folytatását segítő és üdvözlés céljából felkeresendő) személyek nevét. Végül megemlíti azokat a személyeket, akik az Amszterdamba és Utrechtbe érkező vándort szállás dolgában eligazítják. Az itt említett nevek (Comenius Amszterdamban és Voetius Utrechtben) arra utalnak, hogy az instrukció készítője egykor maga is járt Hollandiában és Voetius tanítványa is volt, mert a Hollandiába induló diákot arra kéri, hogy a professzort nevében köszöntse.[12]

Létezik még az eddig említetteken kívül egy olyan kiadatlan instrukció is, amelylyel a szakirodalom eddig csak érintőlegesen foglalkozott,[13] pedig az eddigieknél sok tekintetben részletesebb, és az instrukció mint műfaj szinte valamennyi elemét magában foglalja, sőt kifejezetten a hollandiai peregrinációval kapcsolatos, és – mint jellegzetességei alapján megállapítható – a nem nemesi instrukció egy újabb és igen jelentős példája.

Az instrukció egy nagyobbrészt prédikációkat tartalmazó kéziratos kötetben található.[14] Az ott levő szövegek több kéztől származnak, legtöbbjük azon ismeretlen személy kézírásával egyezik meg, aki az alább közlendő instrukciót és a hozzájuk kapcsolódó szövegeket is lejegyezte.

A szintén a kötetben, de nem közvetlenül az instrukció előtt található és az előbb említett szövegekével azonos kéztől származó, a függelékben közreadandó *Observandum et notandum (Figyelmeztetések és megjegyzések)* című részben,[15] amely a hollandiai pénzegységek és a Magyarországon és Németországban használatos pénzek egymáshoz viszonyított értékét, valamint a Hollandiában magyar diákok által megszerezhető ösztöndíjakat tartalmazza, a szöveg írója háromszor is említi, hogy a leírtak alapját saját helyszíni tapasztalatai képezik, ami azt jelenti, hogy az illető maga is járt Hollandiában. Mivel a szövegben említett utrechti ösztöndíjat 1725-től folyósították a lejegyző által említett összegben,[16] ebből az következik, hogy az illető 1725-ben vagy a körül kereste fel az országot.

10 Pintér, 1990, 26–29.
11 Géresi, 1878, 487–489.
12 Pintér, 1990, 29.
13 Bozzay, 2009, 72, 76, 77.
14 Lelőhelye: DREN, O. 968, pp. [9–11]. – A kötetnek nincs külön címe, leírása a kéziratkatalógusban: Miscellanea (Peregrinációs jegyzetek, könyörgések, egyházi beszédek, ágendák, esküformák és más feljegyzések 17–18. sz. (vö. Szabó, 1987. 161.).
15 DREN, O. 968, pp. [2–3].
16 Vö. Segesváry, 1935, 51.

A szövegek lejegyzőjének azonosításához a kötet végén levő, 1738 februárjában Garamkissallóban kiállított esküformula[17] nyújt támpontot. Az egykori Hont vármegyében található faluban 1726 és 1752 között Sárói N. János szolgált református lelkészként. Sárói valóban járt Hollandiában: 1723-ban iratkozott be a franekeri egyetemre.[18] Még 1725-ben is ott tartózkodott, mivel üdvözlőverset írt Verestói György ugyanott tartott disputációjához.[19] 1726-ban *neoacademicus*ként, vagyis külföldi tanulmányairól nemrég hazatért személyként említik, aki hazatérte után Garamkissallóban kezdi meg szolgálatát.[20]

Annak alapján, hogy az említett szövegek írásmódja és Sáróinak a franekeri egyetem anyakönyvében található névbejegyzése[21] néhány sajátosságát tekintve egyezik, megállapítható, hogy a szövegeket Sárói N. János, korábban Hollandiában tanult garamkissallói lelkész jegyezte le.

Az instrukció szövegéből nem derül ki, hogy mikor keletkezett, a hozzá kapcsolódó hollandiai nevezetesség-jegyzék szövegében[22] azonban van néhány adat, amelyek segítenek keletkezésének megközelítő datálásában. A szövegben több olyan személy (Jansz Iversche amszterdami fogadós, Abraham van Poot amszterdami orvos és literátor és az Amszterdamhoz közel fekvő Rijnsburgben élő Pierre Poiret francia származású misztikus teológus) neve szerepel, mint akiket Hollandiában járva érdemes felkeresni. Abból a megfontolásból kiindulva, hogy mindegyiküket csak akkor lehetett meglátogatni, amikor még valamennyien életben voltak, a szöveg keletkezésének időpontját 1688 (Poiret Rijnsburgbe költözése) és 1707 (Van Poot halálának dátuma)[23] közé kell tennünk. Egy nevezetes épület alapján azonban még ennél többet is mondhatunk. A Hágában megtekintendő látnivalók között említi az instrukció melléklete az angol király palotáját, aki nem más, mint III. Orániai Vilmos, Hollandia helytartója, aki III. Vilmos néven 1689-től volt Anglia, Írország és Skócia királya 1702-ben bekövetkezett haláláig.

A fenti adatok alapján kijelenthetjük, hogy az instrukció és a hozzá kapcsolódó látnivaló-jegyzék 1689 és 1702 között keletkezett. Ez egyben azt is jelenti, hogy az említett szövegeket nem maga Sárói készítette, hanem csak *másolta*, hiszen ha 1723-ban iratkozott be Franekerbe, akkor előtte a korabeli szokásokat figyelembe véve 6-8 évet magyarországi iskolában kellett tanulnia, vagyis 1715-től vagy 1717-től lehetett valamelyik hazai kollégium diákja.[24]

17 Formula juramenti obstetricum (bábaasszonyok számára készült esküformula). Vö. DREN, O. 968, 246–247.

18 Bozzay–Ladányi, 2007, 98.

19 Postma–Sluis, 1995, 335. – A vers szövegét l. Verestói, 1725, 190.

20 Köblös–Kránitz, 2009, 576.

21 Album der Franeker Akademie 1716–1811, 58. Eredetije: RAL/T, másolata EEKT, F 111.

22 DREN, O. 968, pp. [11–15].

23 Amszterdam város halotti anyakönyvei (begraafboeken), SA.

24 A dunántúli református egyházkerület adattára szerint Sárói 1723 januárjában iratkozott be Debrecenbe (vö. Köblös–Kránitz, 2009, 576), ami első látásra képtelenségnek tűnik, hiszen ugyanebben az évben az ősz folyamán már Franekerben lépett az egyetem hallgatóinak sorába.

A kéziratban az instrukciót közvetlenül megelőzi még egy latin nyelvű szentenciákat tartalmazó rész,[25] amelyek közül sok latin auctoroktól származik, mások közismert mondások. Mivel ezek közül számos megtalálható a magyarországi és erdélyi diákok és külföldi személyek magyar vonatkozású album amicorumainak adattárában,[26] ez arra utal, hogy létezhettek olyan szentenciagyűjtemények, amelyekből a diákok útjuk során válogathattak, amikor ismerőseik emlékkönyvébe találkozásuk alkalmából valamilyen elmés szöveget jegyeztek be. Ilyen, célzott gyűjtemények esetleges léte önmagában is újdonság, ami persze nem zárja ki azt, hogy a diákok ne tudtak volna sok mondást fejből is.[27]

Az eddig említett szövegek lejegyzésének sorrendje és keletkezésük időpontja azt mutatja, hogy a kéziratos kötet egyfajta *omniárium*, amelybe prédikációk és latin szerzők műveiből származó idézetek mellett annak eredeti tulajdonosa először saját tapasztalatait jegyezte fel, majd a peregrinációhoz szükséges kellékeket, a szentenciagyűjteményt, az instrukciót és a nevezetességek jegyzékét másolta le. Az, hogy az említett részeket a kötetben nem követi az útvonal és a látottak megörökítése, azt mutatja, hogy a feljegyzéseket Sárói hazatérte után, *utólag* vetette papírra. Ha ugyanis a szövegeket a hazatérés után és az útinaplótól függetlenül is és egy helyen volt érdemes volt megörökíteni, akkor ez azt jelenti, hogy ezek fontos kellékei lehettek az útnak, amit fontos volt lejegyezni – nemcsak emlékként, hanem esetleges továbbadás céljából is.

A négy elemből álló szövegegyüttest szemlélve nem nehéz felfedezni azt a törekvést, hogy az egyes részek tömörítve leképezzék a korabeli utazáselméleti irodalom műveinek főbb elemeit. Ebben a vonatkozásban – csak a legkézenfekvőbbet említve – David Frölich magyarországi szerző Ulmban 1643–1644-ben megjelent *Bibliotheca seu cynosura peregrinantium (Utazók könyvtára vagy vezérfonala)* című művét[28] érdemes megemlíteni, amely komplett utazási segédkönyvként szintén tartalmazta az utazás során követendő szabályokat, az egyes városokban megtekintendő nevezetességeket, elmés mondásokat és árfolyamjegyzéket.[29]

Mivel a barsi református egyházmegyében, ahová Garamkissalló egyházilag tartozott (vö. Sz. Kiss, 1878, 17–18.) korábban is szolgált Sárói nevű lelkész (vö. Köblös–Kránitz, 2009, 576), elképzelhető, hogy már Sárói ősei is e területen működtek, így ő maga is erről a vidékről származik. Az innen származó diákok számára kézenfekvő választás volt tanulmányaikat a pápai kollégiumban kezdeni. Mivel azonban a kollégium nem adott teljes képzést, azok a diákok, aki lelkészi pályára készültek, általában Sárospatakon vagy Debrecenben folytatták és fejezték be tanulmányaikat (vö. Köblös–Kránitz, 2005, 17). Emiatt nem zárható ki, hogy az 1723-ban beiratkozott személy mégis azonos a Hollandiában járt személlyel, aki azért mehetett már alig egy évnyi debreceni tanulás után külföldre, mert korábban már Pápán több évet tanult. E feltételezés sajnos nem bizonyítható, mivel a pápai kollégium diákjainak névsora ezekből az évekből hiányos, az 1715 és 1723 közötti évekből csak 1715-ből, 1718-ból és 1721-ből maradtak fenn névsorok (vö. Köblös, 2006, 145–149, 763–765), a fennmaradt nevek között viszont Sárói neve nem szerepel.

25 DREN, O. 968, p. [8].

26 Inscriptiones Alborum Amicorum (IAA) (iaa.bibl.u-szeged.hu).

27 További kutatást igényel annak tisztázása, hogy ezeket a diákok maguk állították-e össze indulásuk előtt, vagy az instrukcióhoz és a nevezetességek listája mellé ezt is „készen" kapták.

28 Kivonatos magyar fordítását l. Kovács–Monok, 1990, 60–115.

29 Frölich, 1643–1644, Pars I., liber II., 169–270; Pars II., liber I., 208–221; Pars I., liber II., 252–

Ami magát az instrukciót illeti, a pontokba szedett utasítások az utazáselméleti irodalomból ismert tanácsokat tartalmazzák az útinapló vezetésének fontosságáról, a felkeresett városok előkelő és híres embereinek meglátogatásáról, a városok, templomok, magán- és középületek megtekintéséről, más népek szokásainak megismeréséről, a tanulásról, az utazás során követendő magatartásról, a betartandó egészségügyi szabályokról és nem utolsósorban az út során rendelkezésre álló pénz gondos beosztásáról.

A szöveg konkrét forrását – ha egyáltalán volt ilyen – további kutatásoknak kell majd tisztázniuk. Frölich már említett munkájának – egyébként szintén pontokba szedett – utasításokat tartalmazó részét megvizsgálva annyi már most megállapítható, hogy Frölich munkájában számos, az itt közlendő instrukcióéihoz tartalmilag hasonló utasítás található.[30] Ez szintén arra utal, hogy a szöveg szerkesztője ismerte az utazáselméleti irodalomban foglalt követelményrendszert és az idevonatkozó művek közül egyet vagy többet is ismert.

Az itt bemutatott instrukció az eddig ismertek közül leginkább Nadányiéval és Széchenyiével rokonítható – leginkább abban, hogy mindhárom teljességre törekvően foglalkozik az utazás közbeni teendőkkel és az annak során betartandó magatartási szabályokkal, eltér viszont az említett kettőtől tömörségében.

Feltűnő különbség, hogy a külföldön folytatandó stúdiumokkal rendkívül részletesen foglalkozó Nadányi-instrukciótól és az azokat ugyan csak egy pontban, de lényegre törően említő Széchenyi-instrukciótól eltérően a tanulást csak két pontban említi: egyikben a professzorok előadásain való jegyzetelést írja elő, míg egy másik pontban annak megfigyelését, hogy miként *tanítanak*.[31] Ennek az lehet az oka, hogy az instrukció valóban a gyakorlatban használható segédeszköznek készült, és a tanulást az instrukció szerzője a peregrináció magától értetődő részének tekintette. Ahelyett, hogy azt részletezné: milyen tárgyakat kell hallgatni, hogyan kell a disputációkon részt venni, az ismeretek elsajátításával kapcsolatban a könyvtárak látogatásának és a könyvkereskedőkkel való kapcsolat fontosságát hangsúlyozza, ami egyik eddig ismert instrukcióban sem fordul elő. Ha figyelembe vesszük, hogy Hollandia a korabeli európai könyves kultúra központja volt, és hogy milyen jelentős szerepet játszott a magyarországi és erdélyi magán- és közkönyvtárak könyvbeszerzéseiben, akkor e két pont jelenléte kézenfekvőnek és logikusnak tűnik.

Mivel az instrukcióban a legtöbb pont az utazás anyagi szempontjaival (a pénz beosztásával, óvatos kezelésével, a jó árfolyamon történő átváltásával stb.) foglalkozik, vagyis olyanokhoz szól, akik láthatóan szűkében vannak a pénznek, nincs benne szó praefectusról vagy ephorusról, sem cambiatorokról (pénzváltókról) vagy factorokról (pénzügyi közvetítőkről), akiken keresztül az itthonról küldött pénzhez a nemesi ifjak hozzájuthattak, sem a kiadások gondos és részletes vezetéséről, sem

258; Pars I., liber IV., 195–202.

30 A tartalmilag hasonló pontokra az instrukció egyes pontjainál a jegyzetekben hívom fel a figyelmet.

31 L. az instrukció 8. és 25. pontját.

arról, hogy bizonyos helyzetekben – biztonsági óvintézkedésként – a nemesi ifjúnak úgy kellett tennie, mintha kísérőjével azonos rendű ember lenne, vagyis mintegy inkognitóban kellett utaznia, sem egy vagy több idegen nyelv tanulásáról, sem vívó- vagy táncmesterekről vagy lovaglásról, sem „duellumok"-ról – amelyek a nemesi instrukciókban rendre előfordulnak – biztosra vehető, hogy egy nem nemesi, vagy hangsúlyosabban: *polgári* instrukcióval van dolgunk. Sőt mivel az instrukció lejegyzőjét egy olyan lelkész személyében sikerült azonosítani, aki olyan területen működött, amelynek egyházi értelmisége nagyrészt a sárospataki vagy a debreceni református kollégiumban nyert képzést, biztosra vehető, hogy az instrukció *kollégiumi* környezetből származik.

Van még egy fontos, szintén az instrukció polgári jellegére utaló sajátossága is a szövegnek. Ez is és a műfaj nemesi alfajának egy másik jellegzetes példája, a Teleki Pálnak adott utasítás ugyanazzal a 91. zsoltárból származó jelmondattal kezdődik: *Timor Domini est initium sapientiae* (A bölcsesség kezdete az istenfélelem).[32] Amíg azonban a Telekinek szánt utasítás szerint az utazás célja az, hogy „Bölcsességet keressen, mellyel valaha a Reformata Ecclesiának, édes Hazájának és Attya Házanakis szolgálhasson",[33] addig az itt tárgyalt instrukció semmilyen hasonló, az utazás céljával kapcsolatos elvárást nem fogalmaz meg.

Az instrukcióhoz kapcsolódó szentenciagyűjtemény viszont közvetve szolgál idevonatkozó információval, és meg is erősíti az előbb mondottakat: az egyik helyen az „Istenért és a népért" („Deo et publico") való szolgálat fontosságát hangsúlyozza, a másik helyen pedig világosan felállítja a prioritásokat: „a legjobb dolog Istent szolgálni, jó a hazát, és örömteli a barátokat" („Deo servire optimum, Patriae bonum, amicis jucundum") – vagyis a nemesi família hírének öregbítése itt sem fordul elő.

Végül érdemes még megemlíteni, hogy az itt közlendő instrukcióban hiányoznak bizonyos tiltások, amelyek több, eddig ismert nemesi instrukcióban előfordulnak. Nem tiltja a peregrinust a „pápista" városok meglátogatásától, a velük való beszélgetéstől, vagy nem írja elő, hogy miről lehet velük társalogni.[34] Szintén nem fenyeget

32 Ugyanerre a jelmondatra hivatkozik Draskovics Miklós és Széchenyi György is (vö. Jankovics, 2011, 54; Ötvös, 1988, 11.). – Ez az adat is azt mutatja, hogy az instrukciók többsége az utazáselméleti irodalom ismeretében született – Frölich egy másik utazáselméleti művében (Frölich, 1639) így biztatja a vándort: „Először Istent kell hívni, akinél nincs felkészültebb és biztosabb útitárs; ehhez a jámbor fogadalomhoz más fogadalmak és imádságok között a legmegfelelőb a 91., 126., 127. és a 139. zsoltár." Vö. Kovács–Monok, 1990, 57.

33 Font, 1989, 7. – Draskovics Miklós is azt várja fiától, hogy „Istennek tisztességire, királyunk, hazánk szolgálatjára, níkünk szülőknek és nemzetségünknek vigasztalásunkra s öregbedésünkre" váljon. (Vö. Jankovics, 2011, 58.). Széchenyi György is hasonló célokat fogalmaz meg fia, Zsigmond számára: „…illyen hoszú utra azert küldelek, hogy elsőbenis az Ur Istennek neve dicséretire, az után kglmes Urunknak eö Fölségének hasznossab szolgálattyára, s-megh nyomorodot Országunknakis hasznára, es Nevünk, s Familianknak böcsületére s-magadnakis mind hired neved terjesztésére … ugy tanully, s-ugy experiály mindeneket, s-ugy inculcáld fejedben minden Nemzetségeknek szokásit, hogy ezeket szerencsessen conseqválhassad…". Vö. Ötvös, 1988, 37–38.

34 Vö. Lukinich, 1911, 717; Géresi, 1878, 486.

szankciókkal arra az esetre, ha a külföldön járó más vallásra tér át.[35] Ugyancsak nem tanácsolja el paráznaságtól és az „Asszonyi s-Leanzo szemelyektül",[36] és a „rút komédiáktól és spectaculumoktól" sem tiltja el.[37] Mindezek közvetve arra utalnak, hogy e tilalmak a nemesi instrukciók kellékei voltak.

A látnivalók jegyzéke – különösen Amszterdam esetében – olyan pontos részleteket tartalmaz, hogy felmerülhet a gyanú: esetleg egy vagy több forrás alapján állították össze. Hollandia történetével és nevezetességeivel már a 16. század végétől kezdve számos mű foglalkozott. Voltak ezek között országismereti művek,[38] útleírások[39] és mai értelemben vett útikönyvek is,[40] majd a 17. század során és a 18. század elején szinte valamennyi jelentősebb holland városról megjelent történetük és látnivalóik részletes bemutatása,[41] sőt egy német szerző tollából készült olyan Hollandia-ismertetés is, amely kifejezetten teológus utazók számára foglalta össze Hollandia nevezetességeit és a vele kapcsolatos teológiai tudnivalókat.[42] Ezek és az instrukcióhoz kapcsolódó nevezetesség-jegyzék összevetése azt mutatja, hogy az utóbbi alapvetően személyes élmények alapján készült.

A jegyzék összeállítójának személyesen is kellett Hollandiában járnia, mivel több városban olyan látványosságokat is említ (például Amszterdamban az egyik fogadó udvarán látható, étkezés helyszínéül szolgáló Diogenész-hordót vagy Scheveningenben az ottani templomban levő cethalcsont melletti zsoltárrészletet),[43] amire még a legrészletesebb útikönyvek, városleírások sem térnek ki. Ugyancsak helyszíni benyomásokra utal, hogy a jegyzék tartalmazza néhány amszterdami nevezetesség holland nevét, az ott felkeresendő személyek nevét, a magyarok szállásának helyét és a fogadós nevét.

További bizonyíték a személyes tapasztalatok mellett, hogy számos látnivalót nem nevez a nevén, csak valamilyen sajátosságát megadva körülírja azokat. Például az amszterdami városháza mellett álló Nieuwekerk nevét nem adja meg, csak egy bizonyos templomként utal rá, ahol az orgona hangja az emberi hangot utánozza.[44] Ez csak úgy lehetséges, ha az illető látta (hallotta) ugyan az adott nevezetességet, de útinaplójába nem jegyezte fel a nevét és/vagy a megtekintett látványosságokat utólag vagy emlékezetből rögzítette.

A haarlemi templom leírása szintén azt mutatja, hogy a jegyzék alapjául a helyszíni élmények és nem a korabeli városleírások, útikönyvek szolgáltak. A szöveg szerint az ottani templomban felfüggesztett kis hajók olyan alakúak, „mint amilye-

35 Vö. Font, 1989, 7.
36 Vö. Font, 1989, 7; Ötvös, 1988, 39.
37 Vö. Lukinich, 1911, 717.
38 Guicciardini, 1567; Boxhornius 1632; Schoockius, 1652; Zesen, 1660.
39 Hegenitius, 1630; Parival, 1651.
40 Hoorn, 1679; Hoorn, 1689; Hoorn, 1700.
41 Davids, 2001, 307–308.
42 Benthem, 1698.
43 L. Amszterdam látnivalóinak 18. pontját az „Apróbb megjegyzések" című fejezetben.
44 L. Amszterdam látnivalóinak 6. pontját az „Apróbb megjegyzések" című fejezetben.

nekkel a hollandok behatoltak Dániába vagy Peleusiumba".[45] Ez a részlet még a legrészletesebb országleírásokban, útikönyvekben sem szerepel vagy ha igen, akkor a két név közül csak az egyik,[46] együtt pedig csak Haarlem város leírásaiban fordulnak elő.[47] Mivel a korabeli magyarországi és erdélyi közgyűjteményekből csak összefoglaló, Hollandia egészének történetét és nevezetességeit bemutató művek adatolhatók,[48] kizárható, hogy a szöveg szerzője a speciális részletekre is kitérő Haarlem-ismertetéseket használta volna. További bizonyíték erre, hogy a szövegrészletben Damiate egyiptomi város neve helyett Dánia szerepel tévesen, amit hallás után könnyebb elérteni, mint valahonnan másolva ennyire elírni, hiszen ha a szöveg leírója az említett Haarlem-ismertetésekből dolgozott volna, akkor az ottani szövegekből kiderült volna a számára, hogy Damiate és Peleusium ugyanazon egyiptomi város két különböző neve.

Utolsó érvként amellett, hogy a lista alapját útközbeni élmények képezték, amelyek rögzítésébe olykor pontatlanság is csúszott, az Amszterdamban megtekintett és a jegyzék szerint „Armamentarium terrestré"-nek (szárazföldi fegyverraktár) és „Armamentarium nauticum"-nak (tengeri fegyverraktár) nevezett látványosságok szolgálnak. A névadás egyéni, mivel a korabeli szövegekben ezek az elnevezések nem fordulnak elő, így nem tudni, hogy a város két nagy raktára közül melyikről, az Admiralitáséról vagy a Kelet-indiai Társaságéról van-e szó. Ha a jegyzék véglegesítésénél annak készítője forrásokat használt volna, akkor ez a hiányosság és a már említett pontatlanságok nem maradtak volna benne a szövegben. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a jegyzék olyan nevezetesség-együttest foglalt írásba, amely pontatlanságokat és hiányosságokat is tartalmazott.

Egyes városok, falvak részletesen ismertetett nevezetességeivel szemben feltűnő mások (Leiden, Utrecht) látnivalóinak pontokba szedett, magyarázó szöveg nélküli felsorolása. Ezekben az esetekben gyanakodhatunk arra, hogy részben a látnivalók sokasága, részben a személyes élmény hiánya miatt valamely országismertető vagy útikönyv volt utólag a jegyzék szerzőjének a segítségére, mivel ahogy láttuk, ezek megléte bizonyítható korabeli magyarországi és erdélyi magán- és közkönyvtárakból. Konkrét forrásuk azonban – éppen mivel csak felsorolásszerűen hivatkoznak rájuk, rövidségük miatt megállapíthatatlan. Mivel azonban itt is vannak olyan részletek (pl. a leideni városháza előtt és a homlokzatán látható próbakődarabok), amelyek útleírásokban és útikönyvekben nem szerepelnek, biztos, hogy ezek is személyes tapasztalatok írásba foglalásai.

A városok sorrendje értékítéletet is tükröz – a nevezetességek megtekintése szempontjából. A magyar szempontból egyik legfontosabb egyetemi város, Franeker a

45 L. Haarlem nevezetességeit az „Apróbb megjegyzések" című fejezetben.

46 Benthem, 1698, 67.

47 Ampzing, 1628, 154; Schrevelius, 1647, 33; Schrevelius, 1648, 40. Idézi Venne, 2000, 438.

48 Kaposi Sámuel könyvtárában például több ilyen mű (Zesen *Leo Belgicus*a, Schoockius *Belgium Foederatum*a és Hegenitius *Itinerarium*a) is megvolt. Könyvtárjegyzékéből nem derül ki, hogy a művek mely kiadása volt a birtokában. Vö. Monok–Németh, 1994, 239, 241, 243, 252, 264.

lista végén áll, és ennél a jegyzék – a többi várostól eltérően – nem a látnivalókat, hanem a tanulmányokkal kapcsolatos tudnivalókat említi. Nyilván az említett minősítésnek esett áldozatul Groningen, amely sem turisztikai célpontként, sem a magyarok tanulmányai szempontjából nem tudta felvenni a versenyt nemhogy a többi várossal és faluval, de még Franekerrel sem.

Érdemes még felvetni azt a kérdést, hogy a magyar diákok számára Hollandiában megtekintésre ajánlott látnivalók jegyzéke, más szóval a Hollandiáról felkínált országkép tartalmaz-e valamilyen sajátosságot a más nemzetek fiai által felkeresett nevezetességekhez képest.[49] Az angol, francia és német utazók Hollandiában tett látogatásairól készült feldolgozások[50] azt mutatják, hogy nem volt alapvető különbség a felkeresett látnivalók között, ami érthető is, hiszen egy város nevezetességei adottak, azok nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak.[51] Igaz ez a már említett, 17. század végi, teológusok számára készült Hollandia-leírásra is: a nevezetességek felsorolásában ez sem tér el alapvetően a hagyományok alapján megtekintésre ajánlottaktól.[52]

A magyar peregrináció-kutatásban eddig kétféle álláspont jelent meg azzal kapcsolatban, hogy peregrinusaink milyen motívumok alapján keresték fel a különféle látványosságokat. Az egyik felfogás szerint diákjaink útinaplói azt mutatják, hogy útjuk során útikönyveket, útikalauzokat használtak.[53] Egy másik megközelítés szerint külföldön járó peregrinusaink nyitottságuknak, az új, az otthoniaktól eltérő dolgok, intézmények iránti érdeklődésüknek köszönhetően „csodálkoztak rá" a külföldi útjuk során látott nevezetességekre.[54]

Úgy tűnik, hogy a kép ennél árnyaltabb. A Teleki Pál peregrinációjára vonatkozó irategyüttes arra szolgál adattal, hogy tanárai *elvárták* tanítványuktól a nevezetességek és kuriózumok megtekintését,[55] az itt bemutatott instrukció és a hozzá kapcsolódó látnivaló-lista pedig azt mutatja, hogy a peregrinusok kifejezetten egy *előre* rögzített nevezetesség-néző programmal indultak útnak, amelynek alapján előírásszerűen, mondhatni kötelező jelleggel vagy még helyesebben szólva: rutinszerűen tekintettek meg bizonyos nevezetességeket.[56] Ez egyben azt is jelenti, hogy a diákokat kiküldők nem elégedtek meg az egyes országokban megtekintendő nevezetességeknek korábbi peregrinusok elbeszélése alapján áthagyományozódó felkeresésével, hanem azok listáját előre a diákok kezébe adták. Ez közvetve azt is bizonyítja, hogy a peregrináció

49 A szakirodalom korábban annyit állapított meg általánosságban, hogy a magyar peregrinusok nagyjából ugyanazokat a látnivalókat keresték fel, mint nyugat-európai társaik. Vö. KÁRMÁN, 2006, 78.

50 STRIEN, 1993; MURRIS, 1925; BIENTJES, 1967; CHALES DE BEAULIEU, 2000.

51 A 17. és 18. században a Hollandiába látogató peregrinusok részben ugyanazokat a nevezetességeket látták, amelyeket Szepsi Csombor Márton is 17. század elején, az előbbieken kívül azonban megtekintették az azóta épült és nevezetességé váló épületeket is.

52 *Von denen merckwürdigen Sachen im Niederland.* In: BENTHEM, 1698, 30–129.

53 KOVÁCS–MONOK, 1990, 995–996.

54 JANKOVICS, 1993, 562.

55 „Addig arrol a földröl el ne jöjjön, még Dresdat a sok raritasokert meg nem lattya." Pápai Páriz Ferenc Teleki Pálnak. Nagyenyed, 1695. november 10. Vö. FONT, 1989, 32.

56 A rutinszerűségre az itáliai peregrináció területéről vannak párhuzamos adatok: a magyarok rögzített sorrendben keresték fel egymás után az ottani városokat. Vö. KOVÁCS–MONOK, 1990, 994–995.

céljával kapcsolatos felfogásukban kitüntetett szerepet kapott más országok nevezetességeinek megtekintése.

Az instrukció függelékeként fennmaradt látnivalójegyzék a lehetőségek teljes tárházát bemutatva nyilvánvalóan egy maximális programot hirdetett meg.[57] Olyannyira maximálisat, hogy a felsorolt nevezetességek együttese a városok nagy száma és az ott felkeresendő számos látnivaló miatt minden bizonnyal nem egy, hanem több személy városnéző tapasztalatainak összefoglalása, célja pedig nyilvánvalóan a látnivalók áthagyományozása, írásba foglalása és *norma*ként való rögzítése volt.

Kézenfekvő, hogy kevesen voltak olyanok, aki az összes látnivalót felkeresték – elég csak az időbeli és anyagi korlátokra gondolni. A felkeresendő nevezetességek listájának a korabeli útinaplókkal[58] való kitekintésszerű szembesítése azt mutatja, hogy bármilyen hangsúlyt kapott is a látnivalók felkeresése a kiküldők terveiben, az utazás elmélete és gyakorlata ritkán voltak összhangban,[59] és az, hogy ki mennyit és hová utazott, mit keresett fel egy adott város vagy ország nevezetességei közül, nemcsak az adott személy anyagi lehetőségeitől, hanem személyes érdeklődésétől és habitusától is függött.[60] Azok számára, akik nem tudtak vagy akartak megtekinteni minden, a listán szereplő látványosságot, a többi megmaradt passzív ismeretanyagnak, ami kompakt formában ugyan, de mégiscsak hozzájárult a felkeresett országról alkotandó kép kialakításához.

Az itt közölt instrukció és a hozzá kapcsolódó szövegek újdonságuk és egyedi jellegük mellett – önmagukon jóval túlmutatva – azt bizonyítják, hogy az utazáselméleti irodalomnak polgári és kollégiumi környezetben is létrejöttek a gyakorlatba átültetett, a peregrináció mindennapjaiban alkalmazható segédeszközei.

Újabb instrukciók és hozzájuk kapcsolódó látnivalólisták előkerülése adhat majd választ arra a kérdésre, hogy az itt közölt nevezetesség-jegyzék általánosan elterjedt

57 Amszterdam esetében a program a teljességre törekvés ellenére – a látnivalók mennyisége miatt – a lehetségesnél valamivel kevesebbet tartalmazott (például nem említette meg valamennyi árvaházat, idősek otthonát sem), de megpróbált minden látnivalófajtából egyet-egyet kiemelni.

58 A vizsgált útinaplók íróik hollandiai tartózkodásának időrendjében: Bethlen Mihály (1692–1694), Vízaknai Bereck György (1694–1695), Szilágyi András (1712–1713), Miskolczi Szígyártó János (1715–1716), Kérészi István (1717–1718). (Kiadásuk: Jankovics, 1981; Szabó–Szilágyi, 1860; Czibula, 2004; Dúzs, 1885; Lázár, 1989).

59 Hasonló ellentmondás figyelhető meg az utazáselméleti irodalom által az útinaplók vezetésével kapcsolatban előírt, szinte teljesíthetetlenül tág szempontrendszer és az útinaplókban ténylegesen található szövegek között. Vö. Kármán, 2006, 76.

60 A vizsgált útinaplók közül Bethlen Mihályé és Miskolczi Szígyártó Jánosé közelíti meg leginkább a maximális programban foglalt elvárásokat. Bethlen, aki szinte minden, a jegyzékben említett várost felkeresett, az egyes városokban az előírtnál kevesebbet teljesített, és bár láthatóan kötelességtudóan vezette útinaplóját, hollandiai élményeinek megörökítésében más országok látnivalóinak ismertetésével szemben – eddig tisztázatlan okból – meglehetősen szűkszavúnak bizonyult (vö. Jankovics, 1981, 42–49, 84–86, 106–107.). Miskolczi Szígyártó részletesen lejegyzi a látottakat, így ebből az időszakból az övé a legrészletesebb útinapló. Velük szemben az ellenpólust Vízaknai Bereck György képviseli, aki tanulmányai színhelyein (Franekeren és Leidenen) kívül csak Amszterdamban járt, de az utóbbi helyen és Leidenben is csak a kuriózumokat (vásári komédiákat, mutatványokat és különleges állatokat) jegyezte fel naplójába. Vö. Szabó–Szilágyi, 1860, 88–89.

volt-e, voltak-e esetleg ennél rövidebb vagy részletesebb összefoglalók is, esetleg készültek-e ilyenek más országokra vonatkozóan is, és voltak-e különbségek az egyes kollégiumok instrukciói és nevezetességleltárai között. Tanulságos volna azt is látni, hogy katolikus környezetből (akár nemesi családokból, akár oktatási intézményből) származó látnivaló-együttesek mit tartalmaznak, és mennyiben térnek el az itt bemutatott, református környezetből származó adatsortól.

A bemutatott szövegegyüttes jelentősége éppen ebben áll – kiindulópontként és összehasonlítási alapul szolgálhat újonnan előkerülő hasonló szövegek értelmezéséhez.

Források

1.
Utasítások peregrinációra induló diák számára, a Hollandiában felkeresendő látnivalók és személyek felsorolásával (1689 és 1702 között)

(DREN, O. 968, 9–15)

Instructio Academica

Regulas quasdam peregrino maxime utiles et necessarias exhibens.

1. *Timor Domini est initium Sapientiae*; dicit Psaltes: Psal[mus] CXI. 10. Et Deum time.[61]

2. In conversatione diligenter attende, quocum converseris, et ab ignoto cave.

3. Quamcunque urbem vel oppidum intraveris, prima tibi cura sit, viros doctos ejus loci adire, h. e. pastores, professores, rectores etc. ex his diligenter percontare, de omnibus scitu necessariis.

4. Sed et ipse curiose perambula urbium et aliorum locorum templa, scholas, turres, aedificia tam publica, quam privata, bibliothecas, raritates verbo omnes, res visu dignas etc. subinde annota.

5. Para tibi diaria in quae quidquid toto die legendo, videndo, audiendo aut meditando observata diligenter annota.[62]

6. Bibliothecas indefesse frequenta, raritates ex libris ibidem lectis, in tua diaria excerpas, notitiam librorum tibi familiarem reddere stude, ut quae est magna pars eruditionis nostrae.

7. Bibliopolia[63] pariter frequenta, non ut libros emas in illis enim emendis, nec

61 Vö. „Deum time et mandata eius observa hoc est enim omnis homo." Prédikátor könyve 12,13.

62 Vö. Frölich, 1643–1644, Pars I., liber II., 174.

63 [a kéziratban: Bibliothecas, ami nyilvánvalóan másolási hiba, tekintve hogy az előbbi pont is ezzel a szóval kezdődik. Egy másik kéz a margón javította is a szót oly módon, hogy jelezte: a szó „thecas" része helyett a „polia" a helyes alak. Vö. Kézirat, 9.]

citus, nec liberalis esse debes, sed ad librorum notitiam comparandam, et si fieri possit a bibliopola impetra tibi legendos, praesertim rariores, quem hoc fine tibi demereri, et familiarem reddere stude.

8. A professore audita ne ventis sed diariis manda, privatim eos adire, de materiis gravibus consulere, familiaritatem et amicitiam eorum tuam reddere, summae sit tibi curae.

9. Otia, luxuriam vestitus, cibi, potus et ut animae, corporis, famae, pecuniae, etc. corruptelas vitato.

10. In itinere diversorium aliquod ingressus, subinde de pretio mensae et lecti esto sollicitus, tum lectisternia pura et recenter lota habere velis, propter suspicionem morbi Gallici et Scabiei, ergo sint vel saltem linteamina munda.[64]

11. Sermones, actiones, gestus, coram viris doctis ita institutos habeas, ut illis complacere queas, de te parum loquere, idque verecunde, neminem offende, omnes bonos amare et ab illis redamari perge.

12. Arcana tua ne facile aliis pande, ni manceps ejus, cui pandisti esse velis.

13. Esto officiosus et obsequiosus, hac etiam veneratione multorum gratiam venaberis.

14. Esto et comis, non morosus erga hospitem, hospitam, liberos, famulos, famulasque,[65] ni cum damno tuo experiri velis, quid morositas et barbara rusticitas obsit.

15. Observa modestiam, civilitatem, ritus, mores ejus gentis, in qua peregrinaris, eisque conformes, ne decipiaris.[66] Juxta illud

Cum fueris Romae, Romano vivito more.

16. Sanitatis ante omnia curiosus esto, alimentis nec nimiis nec minimis utere, ne cogaris in medicos effundere quod in cibum potumque debebas erogare.

17. Pecunias tuas numeratas habeas, si tutus eisdem in hospitio tuo non sit locus, professori conservandas custodiendasve concredas, vel saltem dum experientiae gratia in aliam proficisceris civitatem.[67]

18. Mature disponas pecunias tuas per dies, menses et annos ut peregrinationis tuae periodos illis conformare possis, sera enim est in fundo parsimonia.[68]

19. In pecuniis cambiendis prudens sis, ne decipiaris, alienis ergo consiliis utaris.

20. Pecunias tuas in itinere, diversoriis, variisque hospitiis ostentare noli, ne occasionem vitae tuae insidiandi crees.[69]

21. In diversoriis domum pernoctationi tuae destinatam firmiter claude sedilia eidem admove, ut si quis januam de nocte invadere vellet, per strepitum eorum vigilare possis.

64 Frölich, 1643–1644, Pars I., liber II., 194.
65 Frölich, 1643–1644, Pars I., liber II., 191.
66 Frölich, 1643–1644, Pars I., liber II., 214.
67 Frölich, 1643–1644, Pars I., liber II., 192.
68 Antik citátum: „sera parsimonia in fundo est". Seneca minor, Epistulae morales ad Lucilium. I. 5. Feltehetően Hésiodosból szerzi a gondolatot. Munkák és napok. (Erga kai hémerai, 369). (Gellérfi Gergő szíves közlése.)
69 Frölich, 1643–1644, Pars I., liber II., 192–193.

22. Regionis in qua versaris mappam tecum porta, ex harum etiam inspectione, et obviorum interrogatione errores evitabis.

23. Bajuli ÷ qui substantias peregrinorum ad diversioria solent deportare, non sunt temere admittendi, sed prius cum illis de pretio fatigii conveniendum erit, ne post factum nimio plus extorqueant.[70]

24. Inter peregrinandum versibus memor: res omnes tuas scilicet substantias tuas complectere, quos in omni[71] itineris ingressu, repete, ne quid per oblivionem damni patiaris.

25. In scholis et collegiis observetur modus docendi facilis, is enim exteris gentibus valde familiaris, nec non ritus scholastici, ecclesiastici, academici etc.[72]

26. Hospitium si fieri posset eligas prope academiam, neque nimis vile, neque sumptuosum, sed mediocre.

Haec sunt in genere observanda, sed usus plura docebit.

Speciales notationes

Belgium ingresso primum tibi peregrino occurret:

Amstelodamum. Hic curiose perambula et observas:

1. *Curiam*, ubi hemispherium, coeleste, terrestre et marinum, nec non atlantem coelum humeris, sustinentem videre est.

2. *Bursam mercatoriam*, ubi hora XII. omnes nationes ex omnibus fere Europae partibus congregatas videre datur.

3. *Domum Indiae* Orientalis et Occidentalis, in qua aromatum ingentes acervi, suavissimum spirant odorem.

4. *Armamentarium terrestre*, ubi ingens copia armorum ad stuporem praeparatorum, in admirationem rapit spectatorem.

5. *Armamentarium nauticum*, in quo naves bellicae, apparatus nautici, et fabri instrumentorum nauticorum bellicorum visu digna sunt.

Hic ferrum exercent vasto cyclopes in antro, Brontes Steropesque.[73]

6. Templa, signanter templum in quo organum musicum humanam vocem imitari solitum, epitaphia, denique templa Lutheranorum.

7. Turres musicae, et ex illis una, quae omnis generis instrumenta musica complectetur.

8. Athenaeum Amsterodamense, in quo audiendi et adeundi singuli professores, ac notitia concilianda.

9. Gymnasium, ubi salutandus rector, et rogandus, ut res visu dignas ostendere dignetur.

10. Domus disciplinaris virorum, cujus, haec est inscriptio

70 Frölich, 1643–1644, Pars I., liber II., 183–184.
71 [a kéziratban: omnes]
72 Frölich, 1643–1644, Pars I., liber II., 188–189.
73 Vergilius: *Aeneis,* VIII. 424–425.

Virtutis est domare, quae cuncti[74] *pavent.*[75]

11. Domus disciplinaris foeminarum, Belgice *Spin hűszsz* ubi foeminarum immorigerarum variae disciplinae.

12. Domus maniacorum, ubi videbis, quomodo insani ad sanam mentem per curam magistratus revocentur.

13. Theatrum anatomicum, ubi raritates anatomicae observatu dignae, aliaque occurrunt.

14. Gerontotrophium ÷ receptaculum senum, pro senibus honeste sustentandis, visu dignum.

15. Orphanotrophium pro pupillis asservandis, quorum ibi singularis cura habetur.

16. Synagoga Judaeorum Portugallorum, cui vix parem habet Europa, hic eorum mores, ritus in orando et discendo docendoque notentur.

17. Synagoga Judaeorum Germanorum, quae licet dignitate inferior, digna tamen visu censetur.

18. Dolium Diogenis in quodam diversorio asservatum, capax aliquot convivarum, pro quibus et mensa ibidem asservatur.

19. Hospitium Ungarorum, in quo et tu tibi quaere hospitium. Titulus est: *In Gevele Leu*. Versus portam Ultrajectinam. Nomen est *Jansz Iversche*.

20. Quaerendus etiam Cel[eberrimus] Medicus D[ominus] Abrahamus vann Pott, multum inservire valens.

21. Perlustrandum, etiam hospitium Petri Poiret famosi philosophi extra urbem.

22. Quaerendum diversorium Dolhoff, in quo hydrautico artificio egregia et visu digna exhibentur.

23. Zugostatica domus, in qua pondera et mensurae examinantur.

24. Bibliothecae, ubi libri perlustrentur, et diligenter annotentur digna, si a tempore[76] permittatur.

25. Plateae, et in illis obiter observandae officinae, in iisque varia inventa artificia.

26. Theatrum canticum, ibique una vel altera comoedia exaudienda experentiae gratia.

27. Portus, ibique naves, instrumenta nautica, et instrumenta artificilia pro mercibus deportandis.

28. Leones, elephanti, crocodili, leopardi, porci Indici, et si quae sunt animalia varia, quae ibi interdum reperiri et ostentari solent.

29. Pugna taurorum cum canibus, canum cum equis, ursis, et si quae occurrunt spectacula nova.

Haec speciminis ergo adjecta, sed curiosus peregrinus ex diligenti percontatione plura inveniet experientia digna.

74 [a kéziratban: quaecunque]
75 [a kéziratban: parent] – Seneca: *Hercules furens,* 435.
76 [a kéziratban: atempore]

Lejda

1. Academia cum auditoriis (2) professores (3) Theatrum Anatomicum (4) Domus raritatum (5) Hortus Academicus (6) Arx Leidensis Burgum dicta (7) Collegium Ordinum (8) Bibliotheca Academiae (9) Bibliotheca altera (10) Bibliopolia varia (11) Officinae variores (12) Templum Petrinum, ibique epitaphia, organa (13) Domus Senatoria, ibique lapis lydius (14) Turris Astronomica, ibique varia (15) Gerontotrophia et Orphanotrophia (16) In templo Gallico epitaphia (17) Pannificium aliaeque officinae (18) Experimenta (19) Domus disciplinaris et Judicia (20) Gymnasia etc.

Ultrajectum

(1) Academia (2) Professores, caetera omnia eo ordine visitabis prout Lejdae descripta vides. (3) Scholam militarem (4) Viridarium (5) Campanae harmonicae (6) Domus Annae Mariae Schurman (7) Templum Anglicanum ibique memorabilia.

Harlem

(1) Domus, in qua primum ars typographia inventa juxta versum: Harlemi archetypos praelaque[77] nata scias (2) Templum, in quo naviculae appensae, ad formam navium illarum, quibus Batavi penetrarunt in Daniam, sive Peleusium (3) Domus senatoria, in ea admirandae imagines pictae, celeb[rium] nobil[ium] operum (4) Duae campanulae ex aere Corinthiaco fusae etc.

Haga

Palatium Principis, Ordinum, templa multa in illis memoria digna, Sylva Hagensis, et in ea admirandum Regis Angliae palatium, hortus, curia, pastores, scholae.

Schelinga

Mare, ejusdem fluxus et refluxus, templum in quo asservatur maxilla ingentis balenae cum epigraphe Psal. 104. Currus velivolus solo vento portabilis.

Delff

Campanae Harmonicae, epitaphia et monumenta principum Hollandiae in templo posita, schola, curia, armamentarium in meditullio totius Hollandiae sita.

Rotterodam

Domus quaedam prope templum, cum inscriptione lat[ina].

Aedibus his natus mundum decoravit Erasmus
Artibus ingenuis religione[78] *fide.*

Belgica ut et Italica scripta ibidem videre est.

(2) Super ponte statua egregia Magni Erasmi visu dignissima, cum egregiis inscriptionibus.

77 [a kéziratban: pleraque]
78 [a kéziratban: relligione]

(3) Gymnasium Erasmianum, epitaphia, pastores, professores, templa, turres.

Dodrecth [!]
Diversorium, in quo synodus nationalis celeber[rima] fuit habita contra Arianos, domum ubi moneta cuditur, templa, scholas, epitaphia.

Lausdinum
Memoratu dignum, monimentum comitissae uno partu 365. infantulos edentis, in cujus memoriam in ibi asservantur latices, in quibus infantuli sunt baptizati.

Gouda
Praecipue ibi admirandum templum magnificum, ibique ejus fenestris raro et venusto, sed jam hodie oblivioni tradito artificio, depictas historias N[ovi] T[estament]i in imaginibus elegantissimis, cataracta, e qua[79] tempore hostilis invasionis, tota Hollandia, aquis innudari potest, his adde, gymnasium, epit[aphia], loca publ[ica], priv[ata].

Hallinga
Insigne pratum, naves, loca publ. et privata.

Franequera
Academiam, professores, collegia privata, disp[utationes].

Leovardia
Aula Principis Nassovii, epitaphia principum Nassov[iorum] ac aliorum, curia principalis, templa egregia, sublimia propugnacula.

2.
Szentenciagyűjtemény
(DREN, O. 968, 8)

Lemmata quadam

Viaticum tibi ab adolescentia ad senectutem sapientiam compara, ea quippe sola certe est veraque possessio.[80]
Gloriae semper curam habe aeternae: nam praesens mentitus quotidie. Sic vive, ut te ipso quotidie melior evadas.[81] Nullum numen abest si sit prudentia.[82]

79 [a kéziratban: eqva]
80 Diogenes Laertius: *De vitis dogmatis et apophthegmatis clarorum philosophorum, Bias.*
81 Erasmus: *Epistolae,* Erasmus levele Lord Mountjoynak (Freiburg, 1530. augusztus 25.)
82 Iuvenalis: *Satirae,* X. 365 vagy XIV. 315. Vö. IAA, 3570. – Iuvenalis szövegében mindkét helyen „habes" áll az „abest" helyén, így az itteni szövegnek az eredetivel ellentétes az értelme (Gellérfi Gergő szíves közlése.)

Vita nostra peregrinatio, diversorium mundus, coelum vero patria est.[83] Non si male nunc, et olim sic erit.[84] Et

Speremus veniet tempus gaudendi
Sileamus, erit tempus loquendi.[85]

Deo et publico[86] – dabit Deus his quoque finem.[87]

Pauper sine patientia est ut lampa sine oleo.

Summa sapientia est summa stultitia, et habet 4. facultates, theologiam, juridicam, medicam, et philosophiam.

Qui vehitur curru spei sociam habet paupertatem.

Recordare amici, nam amici est re–cor–da–re.

Omnia labore et precibus. Virtus dum patior vincit.

Aequus animus, optimum aerumnae condimentum. *Plautus in Rudente*[88]

Preciosissimum genus divitiarum est amicos invenisse. *Boetius Consol*[atio] *Phil*[osophiae] *L*[iber] *II*.[89]

Deo servire optimum, Patriae bonum, amicis jucundum.

Salus populi suprema lex est.[90] Non deest virtuti sors.

Ea denique [?] scire juvat, quae olim scivisse nunquam poenitebit.

Sanguis Martyrum est semen Ecclesiae.[91] Nullus nostrum sibi ipsi vivit.[92]

Nil desperandum Christo Duce.[93] Sine amicorum benevolentia neque in adversa, neque secunda fortuna, quisquam vivere potest.[94]

Contra rationem nemo sobrius; contra Script[uram] nemo Christianus, contra Ecclesiam nemo pacificus.[95] Homines tamen sumus a nobis nihil humani alienum esse putemus.[96] Oportet nos propria tollere ac dediscere, quando meliora cognoscimus.

Diligens lectio, fervens oratio, frequens meditatio faciunt bonum theologum. Suos in ortus generosa exurgunt semina.[97]

83 Vö. IAA, 3617.
84 Horatius: *Carmina,* II. 10. 17. Vö. IAA, 748.
85 Thomasius, Christian (1655–1728) német jogász-filozófustól származó szállóige.
86 Vö. IAA. 5530.
87 Vergilius: *Aeneis,* I. 199. Vö. IAA, 2117.
88 Plautus: *Rudens,* 402. – A sor Plautusnál így hangzik: „Ergo animus aequos optimum est aerumnae condimentum." (Gellérfi Gergő szíves közlése.)
89 Liber II., prosa VIII, 7.
90 Cicero: *De legibus,* 3.3.8.
91 Vö. „Plures efficimur, quoties metumur a vobis; semen est sanguis christianorum." Tertullianus: *Apologeticus,* 50, 13.
92 Vö. „Nullus enim nostrum sibi ipsi vivit, et nullus sibi ipsi moritur." Pál levele a rómaiakhoz 14,7.
93 A teljes mondat így hangzik: „Nil desperandum Christo Duce et auspice Christo." Vö. „Nil desperandum Teucro duce et auspice Teucro." Horatius: *Carmina,* I, 7, 27.
94 Vö. IAA, 4290. Vö. „Sine talium virorum et amicorum benevolentia neque in adversa neque in secunda fortuna quisquam vivere possit." Cicero: *Epistulae ad familiares,* 4, 12. 2.3-5.
95 Augustinus: *De trinitate,* IV. 3. Vö. IAA, 4264. – Az idézet eredeti szövege: „Homo sum: humani nil a me alienum puto." (Gellérfi Gergő szíves közlése.)
96 Terentius: *Heauton Timorumenos,* 77. Vö. IAA, 6211.
97 Seneca: *Troades,* 536. Vö. IAA, 1636.

3.
Feljegyzés pénzekről és átváltási árfolyamokról, valamint a magyar diákok számára rendelkezésre álló hollandiai ösztöndíjakról (1725 körül)

(DREN, O. 968, 2–3)

Observandum et notandum

1. In Frisia et Hollandia valere zlottones ut vocant Hungaricales, vel vulgo (bomlot forint) cujusque sint demum firmae stif[eri] 25, interdum 26. 28. quod meo didici exemplo.

2. Talleri aut Imperiales omnis generis stif. 50. sic ducati omnis generis deprimentes pondus stif. 105.

3. In Franequera Mariales duo faciunt unum Germanicalem sive stif. 25. Peták ut vocamus unus valet stif. 3.4.5. probatum et expertum habeo, hoc tamen fit casualiter. Stiferi denique juxta calculum nostrum 5. valent 8. polturas Hungaricales. Florenus vero Belgicus facit 8. sustacos seu den[arii] 96. Unus autem flor. Belgicus valet stif. 20. Germanicalis ut et Gallicus stif. 25.

4. Franequerae qui non sunt alumni, dietim debent expendere stif. 4. Qui autem dimidiam accipiunt alumniam expediunt stif. 2. dietim. Franequerae hospitia elocantur fl. 18. 20. 25. 28. 30. 36. 40.

5. Groningae sunt tres alumnia, ubi nihil, solvendum scilicet alumnis. In bursa vero publica quilibet acceptatur, mensuratim 5. exsolvendo florenos, hospitia non tam vili elocantur precio ac Franequerae.

6. Trajecti pro mense ad mensam expendendi fl. 10. 11. pro cubiculo annuatim 30. 43. 60. 70. Trajecti dabant annuo spatio fl. 600. quos dividebant tot Hungari, quot ibi adessent, sed auctum istud salarium audivi ab ordinibus, ut singuli accipiant 100. florenos.

7. Lejdae alia est rerum facies, quas norunt D[ominos] Enyedienses, vita molestiae plena.

Academias Hollandicas salutantibus commendabile est ferre saponem, pennas, id genus alias.

8. Valet fl. Germanicalis 16 grossos Brandenburgicos. 32 grossi faciunt unum reisz taller seu 2 flo. Germ. simplex autem vel minor constat 24. grossos scilicet Taller minor.

Fordítás

Instrukció egyetemi tanulmányokhoz

Néhány, a peregrinus számára szerfölött hasznos és nélkülözhetetlen szabály:

1. *A bölcsesség kezdete az Úrnak félelme*; mondja a zsoltárénekes: Zsolt. 111. 10.[98] és Az Istent féljed![99]

2. A társalgásban összpontosítsd figyelmedet arra, akivel beszélsz, és óvakodj az ismeretlenektől.

3. Bármely városba vagy településre érkezel, az első dolgod az legyen, hogy odamész a hely tanult embereihez, azaz lelkészekhez, professzorokhoz, az iskolák igazgatóihoz stb. és alaposan kifaggatod őket mindenről, amit tudnod érdemes.

4. De tenmagad is kíváncsi szemmel járd be a városok és egyéb települések templomait, iskoláit, tornyait, mind közösségi, mind magáncélú épületeit, a könyvtárakat, szóval minden különlegességet, a megtekintésre érdemes dolgokat stb., s közben időről időre jegyzetelj.

5. Készíts magadnak naplókat, melyekbe szorgalmasan jegyezz fel mindent, amit napközben olvastál, láttál, hallottál vagy kigondoltál.

6. A könyvtárakat fáradhatatlanul látogasd, s az ott olvasott könyvekből az érdekességeket gyűjtsd ki a naplódba, igyekezz a könyvekről ismereteket gyűjteni, minthogy ez a műveltségünk jelentős része.

7. A könyvárusokat ugyanúgy látogasd, ne azért, hogy könyveket vásárolj, mert könyvvásárláskor nem szabad se elhamarkodottnak, se pazarlónak lenned, hanem azért menj oda, hogy a könyvekről ismereteket gyűjts, és ha lehetséges, a könyvárustól szerezz magadnak olvasnivalót, különösképp ritkábbakat, igyekezz őt e célból megnyerni magadnak, és ismerősöddé tenni.

8. A professzoroktól hallottakat ne a szélre, hanem a naplódra bízd, s legyen a legnagyobb gondod arra, hogy magánszemélyként is keresd fel őket, a nehéz témákról kérd ki véleményüket, valamint nyerd el ismeretségüket és barátságukat.

9. Kerüld el a tétlenséget, valamint a fényűzést az öltözködésben, és az evés-ivásban, csakúgy, mint a léleknek, testnek, hírnévnek, anyagi helyzetnek és minden másnak ártó dolgokat.

10. Ha utadon betérsz valamiféle fogadóba, azonnal érdeklődj az étel és a szállás ára felől, eközben igyekezz tiszta és frissen mosott ágyneműhöz jutni – a vérbaj vagy a rühösség gyanúja miatt –, szóval legalábbis a lepedők legyenek tiszták.

11. Művelt emberek előtt a beszéded, a tetteid és a gesztusaid legyenek annyira kifinomultak, hogy elnyerd tetszésüket, keveset beszélj magadról, azt is szerényen, senkit se sérts meg, törekedj szeretni minden jó embert, s hogy viszonozzák szereteted.

12. Titkaidat ne tárd fel könnyelműen másoknak, hacsak nem akarsz szolgája lenni annak, akinek feltártad.

13. Légy szolgálatkész és előzékeny, ezzel a tiszteletreméltó magatartással is elnyerheted sokak kedvességét.

14. A vendéglátó úrral és asszonnyal, gyerekeikkel, szolgáikkal és szolgálóikkal ne zsémbeskedj, hanem légy barátságos, hacsak nem akarod saját károdon megtapasztalni, mi hátrányod származhat a zsémbességből és a durva faragatlanságból.

15. Figyeld meg, miféle mértékek, udvariassági szabályok, szokások és erkölcsök szerint él az a nép, amelyhez ellátogatsz, és azokhoz igazodj, nehogy csalódás érjen. Ehhez kapcsolódva:

Amikor Rómában vagy, élj úgy, mint egy római.

16. Mindenekelőtt az egészségedre figyelj oda, az ételből se túl sokat, se túl keveset ne

98 Vö. „A bölcsesség kezdete az Úrnak félelme; jó belátása van mindenkinek, a ki ezt gyakorolja; annak dicsérete megmarad mindvégig." (Károli Gáspár ford.)

99 Vö. „Az Istent féljed, és az ő parancsolatit megtartsad; mert ez az embernek fődolga!" (uo.)

fogyassz, nehogy arra kényszerülj, hogy orvosra pazarold el, amit ételre és italra kellett volna költened.

17. Tartsd számon a pénzed, ha nincs a szállásodon biztonságos hely neki, bízd a professzorra, hogy figyeljen rá s őrizze meg, legalábbis arra az időre, amikor tapasztalatgyűjtés céljából más városba utazol.

18. Minél előbb oszd szét a pénzed, hogy mennyi jut egy napra, egy hónapra, egy évre, hogy peregrinációd idejét meg tudd tervezni, késő ugyanis akkor takarékoskodni, mikor már csak a korsó alján lötyög valami.

19. Pénzváltáskor légy okos, rá ne szedjenek, tehát hallgass más tanácsára.

20. A pénzedet útközben, fogadókban és egyéb szállásokon semmiképp se vedd elő, nehogy valami aljasság veszélybe sodorja életed.

21. Ha fogadóban veszel ki szobát, hogy ott töltsd az éjszakát, az ajtaját jól zárd be, s tolj elé székeket, hogy ha valaki az éjjel be akarna törni rajta, a zajra felriadj.

22. Hordd magaddal a vidék térképét, ahol jársz-kelsz, az eltévedést ennek böngészésével és a szembejövők faggatásával kerülheted el.

23. A hordárokat, akik a peregrinusok holmiját szokták a fogadókba szállítani, nem szabad könnyelműen felfogadni, előbb meg kell egyezni velük fáradozásuk áráról, nehogy a munka végeztével a kelleténél többet kényszerítsenek ki tőled.

24. Peregrinációd közben emlékezz e sorokra: minden dolgodat, tudniillik a holmijaid kösd össze, ezt ismételd meg mindig, amikor útnak indulsz, nehogy feledékenységed miatt valami kárt szenvedj.

25. Az iskolákban és az órákon figyeld meg a tanítás megfelelő módját, ezt ugyanis a külföldi népek nagyon is ismerik, s úgyszintén figyeld meg az iskolai, egyházi, egyetemi stb. szokásokat.

26. Ha lehetséges, válassz az egyetemhez közeli szállást, ne túl olcsót, ne is túl drágát, inkább közepes árfekvésűt.

Általánosságban ezekre kell odafigyelned, de a gyakorlat többet is meg fog tanítani.

Apróbb megjegyzések

Ha peregrinusként Hollandiába érsz, utadon az első város *Amszterdam*[100] lesz. Figyelmesen járd be, és vedd szemügyre a következőket:

1. *A városházát*, ahol az égi, földi és tengeri félgömböt, valamint az eget vállain tartó Atlaszt is látni lehet.[101]

2. *A tőzsdét*,[102] ahol ahol Európa szinte minden területéről mindenféle népeket láthatsz összegyűlni délben.

3. *A kelet- és nyugat-indiai házat*, amelyben a hatalmas fűszerhalmok a lehető legédesebb illatot árasztják.[103]

100 Amszterdam nevezetességeire l. Fokkens, 1662, 1663; Dapper, 1663; Zesen, 1664; Domselaer, 1665, Hoorn, 1689. 68–112; Commelin, 1693.

101 A régi városháza leégése után épített új épületet 1648-ban kezdték építeni. Bár már 1655-ben használatba vették, végleges formáját csak 1665-ben nyerte el, és a város egyik legnagyobb büszkesége volt. 1661-ben külön kiadvány jelent meg róla, harminc metszettel bemutatva az épület és egyes szintjeinek alaprajzát, a falakat és a padozatokat díszítő festményeket. Vö. Campen, 1661.

102 A központi tőzsde *(de beurs)* mellett külön tőzsde szolgált a gabonával való kereskedésre *(korenbeurs)*.

103 A Holland Kelet- és Nyugat-indiai Társaság két külön szervezet volt, így külön székházzal is ren-

4. *A szárazföldi fegyvertárat*, ahol a pompás kivitelezésű fegyverek hatalmas mennyisége csodálatot ébreszt mindenkiben, aki csak látja őket.[104]

5. *A tengeri fegyvertárat*, amelyben hadihajókat, hajózási felszereléseket és a hadihajókon használt eszközök igazi remekeit érdemes megtekinteni.[105]

Itt tág barlangjukban vasat edzenek a kyklópsok, Brontés és Steropés.

6. A templomokat, különösképp azt a bizonyosat, amelynek orgonája emberi hangot szokott utánozni, a sírfeliratokat,[106] végül a lutheránusok templomait.[107]

7. A zenélő tornyokat, különösképp azt, amelyben mindenféle hangszert összegyűjtöttek.[108]

8. Az amszterdami Athenaeumot,[109] ahol minden egyes professzort[110] meg kell hallgatni, oda kell menni hozzájuk és ismeretséget kötni velük.

---

delkeztek. Az előbbi székházában, amelyet legutoljára 1658 és 1661 bővítettek, valóban tároltak fűszereket is. A Nyugat-indiai Társaságnak 1674-től külön helyen volt a raktára és a székháza, az utóbbi társaság esetében tehát a Rapenburgön álló raktárra, és nem a Singelen levő központra céloz a szöveg szerzője.

104 Mint a bevezetőben már volt róla szó, nem tudható pontosan, hogy a szöveg szerzője az Admiralitás vagy a Kelet-indiai Társaság fegyvertárára utal-e. Az előbbi egész Hollandia, az utóbbi egy „állam az államban" társaság raktárépülete volt.

105 Mindkét említett intézmény épített saját hajókat is, ezért sem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy melyikről van szó. Commelin az Admiralitás raktárát és hajóépítő műhelyeit a másiknál jóval részletesebben írja le (vö. COMMELIN, 1726, 718–731, 734–735), ezért valószínűleg ez volt a látogatók kedveltebb célpontja. (Mivel Commelin műve két kiadásának szövege megegyezik, művének a közlemény készültekor elérhető, 1726-os kiadását idézem.)

106 A városháza melletti Nieuwekerk, ahol többek között a magyar protestáns gályarab-prédikátorokat megszabadító Michiel de Ruyter admirális síremléke is áll. Az orgonára vonatkozó megjegyzés a korabeli városismertető és útikönyvekben nem fordul elő, viszont egy magyar peregrinus, Miskolczi Szígyártó János 1716-ban ugyanezt a sajátosságot jegyzi fel a templomról. Vö. DÚZS, 1885, 54.

107 Az evangélikusoknak ez idő tájt két temploma volt: az egyik, a régi templom 1633-tól állt, és arról volt nevezetes, hogy a hívek több szintes karzaton foglalhattak helyet. Az 1671-ben elkészült új templom kör alakú alaprajza és impozáns méretű kupolája miatt volt híres. Vö. COMMELIN, 1726, 494–497.

108 A városban számos zenélő torony volt (önállóak is, de a templomok tornyai is); a korabeli városismertető és útikönyvekben ezekkel vagy hasonló szavakkal egyik tornyot sem jellemzik. Abból, hogy Commelin a város harangjátékait gyakran a régi templom *(Oude kerk)* harangjátékával veti össze és a város leírásában a templom harangjátékának több oldalt szentel (vö. COMMELIN, 1726, 440–442), arra lehet következtetni, hogy az instrukció szerzője e templom tornyára, illetve harangjátékára céloz. Megerősítik ezt Keresztesi József szavai is, aki a templomot így jellemzi: „Sz. Miklós vagy régi Templom. Ennek hathatós jeles tornya vagyon: abban pedig olly jeles énekes Óra, melly az Amstelodámiak közt legelső." Vö. KERESZTESI, 1925–1935/5, 381.

109 Korabeli holland neve: *de doorluchtige school*. Az athenaeum 1632-től működött felsőfokú oktatási intézményként, de az ország egyetemeitől eltérően nem ítélhetett oda tudományos fokozatot. Vö. COMMELIN, 1726, 646–648.

110 1690 körül az athenaeumnak hét professzora volt. A tanárokra és az általuk oktatott tárgyakra l. COMMELIN, 1726, 648. – A nevezetesség-jegyzék keletkezésének időpontjaként megállapított időszakban itt működő nagyszámú tanár közül a nevezetesebbek: Johannes de Raei (1622–1702) filozófia-, Petrus Francius (1645–1704) történész-, ékesszólás- és görögnyelv-, Ludovicus Wolzogen (1633–1690) egyháztörténet-, Fridericus Ruysch (1638–1731) anatómia- és botanika-, valamint Tiberius Hemsterhuis (1685–1766) filozófia- és matematikaprofesszor.

9. A gimnáziumot, ahol köszönteni kell az igazgatót,[111] és meg kell kérni rá, hogy méltóztassék megmutatni a látnivalókat.

10. A férfiak fenyítőházát,[112] amelyen ez a felirat áll:

Az erény dolga megzabolázni, bármire is készülnek.

11. A nők fenyítőházát, hollandul *Spin hűszsz*,[113] ahol a bűnös asszonyokat változatos módokon fegyelmezik meg.

12. A tébolydát,[114] ahol látni fogod, hogy az őrülteket hogyan térítik vissza józan eszükhöz a hatóság gondoskodásával.

13. Az anatómia termet, ahol anatómiai ritkaságokkal és más egyebekkel is találkozhatsz, amit érdemes megtekinteni.[115]

14. Az idősek otthonát,[116] az öregek menedékét is érdemes megnézni, melyet tisztes eltartásukra hoztak létre.

15. A gyermekek nevelésére szolgáló árvaházat,[117] akikre ott különös gondot fordítanak.

16. A portugál zsidók zsinagógáját,[118] amihez hasonló alig van Európában, itt jegyezd meg szokásaikat és módszereiket az imádkozás, a tanulás és a tanítás területén egyaránt.

17. A német zsidók zsinagógáját,[119] amely noha szépségében elmarad a másiktól, mégis úgy tartják, hogy érdemes megtekinteni.

18. Diogenész hordóját, melyet valamelyik fogadóban őriznek, és jó néhány vendég elfér benne, akiknek ott szolgálják fel a vacsorát.[120]

19. A magyarok vendégházát, te is ott kérj magadnak szállást. Rajta e felirat áll: „*In Gevele Leu*".[121] Az utrechti kapuval szemben van. A [fogadós] neve *Jansz Iversche*.[122]

111 Korabeli holland neve: *de Latijnse school.* A város középfokú oktatási intézménye két különálló iskola összevonásával 1666-tól a Singelen működött. Igazgatója 1690 körül Joan Goris volt. Vö. Commelin, 1726, 646.

112 Korabeli holland neve: *het rasp- vagy tuchthuis.* Vö. Commelin, 1726, 507–514.

113 Helyesen: *het spinhuis.* Vö. Commelin, 1726, 514–517.

114 Korabeli holland neve: *het dolhuis.* Vö. Commelin, 1726, 577–580.

115 A latin *theatrum anatomicum* szó eredetileg olyan auditóriumszerűen kialakított termekre utal, ahol főleg oktatási célból holttesteket boncoltak. Térítés ellenében civilek is részt vehettek a boncolásokon. Amszterdamban, Leidenben és a többi egyetemi városban a teremben csontvázak és a boncolás során eltávolított preparált testrészek is ki voltak állítva. Az amszterdami theatrum anatomicum 1690-től az új mérlegház *(de Nieuwe waag)* épületében volt (vö. Commelin, 1726, 651–655.).

116 Korabeli holland neve: *het oude mannen- en vrouwenhuis.* Vö. Commelin, 1726, 570–576.

117 Korabeli holland neve: *het weeshuis.* Vö. Commelin, 1726, 561–566.

118 Vö. Commelin, 1726, 502–503.

119 Vö. Commelin, 1726, 503–504.

120 E nevezetességet a korabeli városismertető és útikönyvek nem említik. Létezését és a név helyességét bizonyítja, hogy Miskolczi Szígyártó János 1716-ban szintén felkereste. Vö. Dúzs, 1885, 54.

121 A korabeli Hollandia-útikönyv számos amszterdami fogadót említ név szerint, és megjegyzi, hogy a városba vezető kapuk környékén is vannak fogadók, de ezek nevét nem adja meg (vö. Hoorn, 1689, 109–112). A fogadó neve esetleg *De gevelde leeuw (A legyőzött oroszlán)* lehetett, azonban ez sem biztos, mivel Szilágyi András 1713-ban a magyarok szállásáról Amszterdamban így ír: „szallánk … az Hollandiai avvagy oroszlan tzimerü vendég fogadoba (vö. Czibula, 2004, 147.). Ez azt jelenti, hogy a fogadó nevében vagy a bejárat feletti táblán mindenképpen volt egy oroszlán-ábrázolás, ami valószínűleg a holland oroszlánt (Hollandia jelképét) ábrázolta, de az is lehet, hogy a valószínűleg tévesen feljegyzett *in gevele leeuw* kifejezés arra utal, hogy az oroszlán az épület homlokzatán (hollandul *gevel)* volt látható.

122 A fogadós hollandos névalakja mögött a Franciaországból Hollandiába menekült Yver család két tagja rejtőzik. Az apa, Jean Yver (kb. 1625–1694) 1685-ben vagy 1686-ban érkezett családjával

20. Fel kell keresni Abrahamus vann Pott [!] urat,[123] az igen nevezetes orvost is, aki sokat tud neked segíteni.

21. Meg kell tekinteni a híres filozófus, Petrus Poiret vendégházát is a városon kívül.[124]

22. Keresd fel a Dolhoff fogadót, ahol vízi hajtású elmés szerkezetek vannak kiállítva, amiket érdemes megnézni.[125]

23. A mérlegházat,[126] ahol a súlyokat és a mértékegységeket vizsgálják.

24. A könyvtárakat,[127] ahol nézd végig a könyveket, és ha az idő engedi, szorgalmasan jegyezz fel minden arra érdemes dolgot.

25. Az utcákat, s rajtuk útközben figyeld meg a műhelyeket, és az ott található számtalan mesterművet.

26. A színházat, ahol érdemes egyik-másik komédiát meghallgatni tapasztalatszerzés céljából.[128]

27. A kikötőt, ott a hajókat, a hajózási felszereléseket valamint az ipari termékeket, melyek arra várnak, hogy elszállítsák őket.

28. Az oroszlánokat, elefántokat, krokodilokat, leopárdokat, tengerimalacokat és más állatokat, melyeknek se szeri, se száma, néha ilyenek is találhatók arrafelé, s közszemlére szokták tenni őket.

29. A bikák harcát a kutyákkal, a kutyákét a lovakkal, medvékkel, vagy bármi más új látványosságot, amivel csak találkozol.

Ezeket csupán a példa kedvéért említettem, de a kíváncsi peregrinus szorgalmas kérdezősködéssel még sok megismerésre érdemes dolgot fog találni.

Leiden[129]

1. Az egyetem az előadótermekkel (2) professzorok (3) anatómia terem[130] (4) ritkaságok há-

---

Amszterdamba és lelkészi elfoglaltsága mellett fogadót tartott fenn. Halála után fia, a szintén lelkész Jean (1662–1732) üzemeltette tovább a fogadót, amely – mint láttuk – még 1713-ban is fogadott magyarokat. Vö. Bots, 1999, 67–68.

123 Poot, Abraham van (1638–1707) orvos és literátor. Magyar vonatkozású műve, a *Naauwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungarien (Részletes beszámoló a magyarországi protestáns prédikátorok üldöztetéséről)* (App. H. 1114, 3160) 1684-ben jelent meg Amszterdamban. Az utóbbi évek kutatásai derítettek fényt arra, hogy Apáti Miklós, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós is ismerősei közé tartozott. Vö. Bujtás, 2005, 2006, 2008, 2010.

124 Poiret, Pierre (1646–1719) francia származású misztikus teológus, 1680-ban telepedett le Amszterdamban, majd 1688-ban Rijnsburgbe költözött. Több magyar is felkereste: Apáti Miklós 1688-ban, Bethlen Mihály 1693-ban, Teleki Pál 1697-ben. Vö. Oláh, 2006; Jankovics, 1981, 85; Font, 1989, 327.

125 Helyesen: *doolhof* – Commelin Amszterdam-ismertetője három *doolhof*ot (jelentése: 'mesterségesen kialakított kert kacskaringós ösvényekkel, labirintus') említ, ahol a látogatót szökőkutak, különböző történeteket megörökítő játékok és ehhez hasonló látványosságok várják. Vö. Commelin, 1726, 742.

126 Holland neve: *de oude waag*. Vö. Commelin, 1726, 629.

127 A városban ekkortájt két közkönyvtár volt, az egyik a városé, a másik az athenaeumé. Vö. Commelin, 1726, 648.

128 Holland neve: *de schouwburg*. Vö. Commelin, 1726, 658–662.

129 Leiden nevezetességeire l. Orlers, 1614; Leeuwen, 1672; Hoorn, 1689, 62–68; Aa, 1712.

130 L. a 115. jegyzetet.

za[131] (5) az egyetem botanikus kertje[132] (6) a Burgnak nevezett leideni vár[133] (7) a rendek kollégiuma[134] (8) az egyetemi könyvtár (9) a másik könyvtár[135] (10) mindenféle könyvkereskedések[136] (11) a sokféle műhely (12) a Péter-templom és az ottani sírfeliratok,[137] orgonák[138] (13) a városháza és a próbakő[139] (14) a csillagvizsgáló torony[140] és ott számos egyéb látványosság (15) az idősotthonok és az árvaházak (16) a francia templom sírfeliratai[141] (17) a posztókészítő és más műhelyek[142] (18) kísérletek[143] (19) a fenyítőház és a bíróságok[144] (20) gimnáziumok stb.

Utrecht[145]

(1) egyetem (2) professzorok, minden mást abban a sorrendben látogass meg, ahogy azt

131 A botanikus kerthez tartozó épületben (az ún. *ambulacrum*ban) kitömött állatok, preparált növények, ásványok és drágakövek, görög és római régiségek, egzotikus vidékekről származó különféle tárgyak voltak láthatók. A gyűjtemény katalógusát külön is kiadták, amit megvett magának Bethlen Mihály, Teleki Pál és Miskolczi Szígyártó János is (vö. JANKOVICS, 1981, 45; FONT, 1989, 307; DÚZS, 1885, 50.)

132 Hollandia legkorábban (1590-ben) alapított botanikus kertje. Két magyar szempontból is nevezetes praefectusa (vezetője) Carolus Clusius (1526–1609), aki Batthyány Boldizsár vendégeként többször járt Magyarországon növénygyűjtő úton és Herman Boerhaave (1668–1738), akinél számos magyar diák tanulta az orvostudományokat.

133 De Burcht, mesterségesen létrehozott dombon található erőd a város közepén.

134 A Statencollegét 1592-ben Holland és Westfriesland tartomány rendjei alapították teológus hallgatók számára. A 18. század folyamán több magyarországi és erdélyi kollégium – többek között a „Figyelmeztetések és megjegyzések" című fejezet 7. pontjában említett nagyenyedi kollégium is – szerzett az intézményben diákjai számára ösztöndíjas helyet. Vö. MIKLÓS, 1928, 301–302.

135 A Bibliotheca Thysiana, amely Johannes Thysius (1622–1653) holland jogtudósról, a gyűjtemény létrehozójáról kapta a kapta nevét. A könyvtár ma is az 1655-ben eleve erre a célra készült épületben található.

136 A város legnevezetesebb könyvkereskedése az Elzeviereké, az egyik leghíresebb holland nyomdászdinasztiáé volt, akiknek Leiden volt a központjuk.

137 Pieterskerk. – A templomban található többek között Johannes Coccejus (1603–1669), a 17. század meghatározó református teológusának síremléke. A rajta levő feliratra l. KERESZTESI, 1925–1935/5, 186.

138 A templomban két orgona volt: a Van Hagerbeer-orgona a főhajóban és a De Swart-orgona az egyik mellékhajóban.

139 A leideni városháza előtt egy darab, az épület homlokzatába beépítve pedig több próbakődarab volt látható, amelyek az egykor a Pieterskerkben álló, próbakőből készült és a reformáció kép- és szoborrombolásai során szétvert oltár maradványai voltak. Vö. LEEUWEN, 1672, 13, 419.

140 A csillagvizsgáló 1633-ban létesült az egyetem épületének tetején.

141 Vrouwenkerk. – A templomot a 16. század végétől a Franciaországból menekült hugenották használták. A templomból mára csak néhány falmaradvány maradt fenn. Itt volt a korábban említett Clusius síremléke és sírfelirata is. Az utóbbi ma a Pieterskerkben látható.

142 Leiden a 17. században a posztógyártás egyik központja volt.

143 Burchard de Volder (1643–1709), az egyetem matematikaprofesszora 1675-ben hozta létre fizikai laboratóriumát a botanikus kert mellett. 1682-től filozófiát is oktatott; óráit kísérletekkel illusztrálta, ami akkortájt egyedülálló jelenség volt Európában. Vö. JORINK, 1999, 95.

144 A város bírósága a városháza épületében, a Leiden környékén fekvő Rijnland igazságszolgáltatási kerület bírósága pedig a börtönként is szolgáló Gravensteen nevű épületben működött. Vö. LEEUWEN, 1672, 37–39.

145 Utrecht látnivalóira l. BOOTH, 1685; HOORN, 1689, 212–216.

Leiden leírásánál látod (3) katonai iskola[146] (4) kert[147] (5) harangjátékok (6) Anna Maria van Schurman[148] háza (7) angol templom és az ottani nevezetességek.[149]

Haarlem[150]

(1) A ház, ahol feltalálták a könyvnyomtatást, ahogy azt verses felirata állítja: Tudd meg, Haarlemben születettek meg az első nyomtatásra alkalmas betűk és a nyomdaprés[151] (2) Templom, amelyben kicsiny hajócskák vannak felfüggesztve, olyan formájúak, mint amilyenekkel a hollandok behatoltak Dániába avagy Peleusiumba[152] (3) a városháza, benne csodálatos festett képek, melyeket hírességek és kiválóságok készítettek[153] (4) két korinthoszi bronzból öntött kis harang[154] stb.

Hága[155]

A herceg és a rendek palotája,[156] számos templom sok látványossággal,[157] a Hágai Erdő, és abban az angol király csodálatos palotája, kert,[158] városháza, lelkészek, iskolák.

Scheveningen

146 Utrecht városa 1641-ben nyitott lovaglóiskolát az egyetemen tanuló diákok számára. 1644-ben kibővítették az intézmény tevékenységi körét, és a lovaglás mellett feladata lett a vívás, a tánc és az idegen nyelvek oktatása is. 1705-es újranyitásakor az előbbiek mellett a matematika és a hadmérnöki ismeretek is bekerültek az oktatott tárgyak közé. Vö. LISMAN, 1970, 94–96.

147 A *viridarium* jelentése Pápai Páriz Ferenc szótárában 'mulató szép virágos kert'. Három magyar utazó leírása alapján szinte biztos, hogy a várostól egy óra járásnyira levő Heemstede kastélyáról és az azt körülvevő kertről van szó, amelyet Bethlen Mihály, Ajtai András és Miskolczi Szígyártó János is felkeresett. Vö. JANKOVICS, 1981, 49; HOFFMANN, 1980, 85–86; DÚZS, 1885, 49, 53.

148 Schurman, Anna Maria van (1607–1678) tudós, költő, Jean Labadie (1610–1674) misztikus szektájának követője.

149 Mariekerk. – A többi nevezetességre l. JANKOVICS, 1981, 49; KERESZTESI, 1925–1935/6, 555. A templomból ma már csak a hozzá tartozó kerengő látható. – Az Utrechtben tanuló magyar diákok ebbe a templomba jártak, mivel ott az anglikán közösség istentiszteletei latin nyelven folytak. A magyar diákoknak 1722-ben engedélyezték, hogy az egyetem ún. legfelső auditóriumában magyar nyelvű istentiszteletet tarthassanak. Vö. KERESZTESI, 1925–1935/6, 554–555; SEGESVÁRY, 1935, 66.

150 Haarlem nevezetességeire l. AMPZING, 1628; SCHREVELIUS, 1647; SCHREVELIUS, 1648; HOORN, 1689, 51–56.

151 A helyi hagyomány szerint Laurens Janszoon Coster (1405–1484) találta fel a könyvnyomtatást.

152 A Grote vagy Sint-Bavokerkben található hajók arra emlékeztetnek, hogy az ötödik keresztes hadjárat idején, 1218-ban a Damiate (Dánia elírás!) vagy Pelusium (másképp: Peleusium) nevű egyiptomi város (mai neve: Tell el-Farama) vízfelszín alatti láncokkal védett kikötőjét csak a haarlemiek nagyfogú fűrésszel felfegyverzett hajóinak segítségével sikerült bevenni. A történetet Bethlen Mihály és Keresztesi József is feljegyezte. Vö. JANKOVICS, 1981, 44; KERESZTESI, 1925–1935/5, 378.

153 A városháza nevezetességei azok a festmények, amelyek az egykori Holland grófság grófjait és grófnőit ábrázolják a 15. század elejéig. A szöveg szerzője tévesen állítja, hogy a képeket híres mesterek készítették, azok alkotója (alkotói) ugyanis ismeretlenek. Vö. BUEREN, 1997, 109.

154 A legenda szerint a harangokat a 152. jegyzetben említett harcokban zsákmányolták. Vö. JANKOVICS, 1981, 44.

155 Hága látnivalóira l. HOORN, 1689, 129–137; CRETSER, 1711.

156 1677-től III. Orániai Vilmos herceg székhelye, a mai Binnenhof, benne a Grote Zaallal, a Staten-Generaal, a holland parlament üléseinek színhelyével.

157 L. ezekre KERESZTESI, 1925–1935/4, 320; 5, 182–183.

158 Az 1689-ben III. Vilmos néven angol királlyá koronázott III. Orániai Vilmos palotája és kertje. Mai neve: Paleis Huis ten Bosch és Beatrix holland királynő rezidenciájául szolgál. Felkereste Bethlen Mihály is. Vö. JANKOVICS, 1981, 45–46.

A tenger, annak apálya és dagálya, a templom, melyben egy hatalmas bálna állkapcsát őrzik egy felirattal. 104. Zsolt.[159] Vitorlás szekér, melyet csak a szél visz.[160]

Delft[161]

Harangjátékok, sírfeliratok és Holland tartomány hercegeinek a templomban elhelyezett emlékművei,[162] iskola, városháza, fegyverraktár, melyek egész Holland tartomány közepén helyezkednek el.[163]

Rotterdam[164]

A templom mellett álló ház latin felirattal:

E házban született Erasmus, aki feldíszítette a világot
nemes művészetekkel, s vallásos hittel.

Ugyanez hollandul és olaszul[165] is olvasható.

(2) A híd felett emelkedik a nagy Erasmus szobra, melyet érdemes megnézni, különleges feliratokkal.[166]

(3) Az Erasmus Gimnázium,[167] sírfeliratok,[168] lelkészek, professzorok,[169] templomok, tornyok.

159 A korabeli útleírások és útikönyvek ezt a feliratot nem említik, a bálnával kapcsolatos más feliratokat viszont igen (vö. KERESZTESI, 1925–1935/5, 183–184). A szöveg a 104. zsoltár 25. és 26. versére utalhat, amely Isten teremtményei között a tengerben élőket dicséri: „Ez a nagy és széles tenger! Itt vannak benne a megszámlálhatatlan csúszók; apró állatok nagyokkal együtt. Amott gályák járnak s cethal, a melyet azért formáltál, hogy játszadozzék benne." (Károli Gáspár ford.)

160 Simon Stevin feltaláló Maurits (1567–1625) orániai herceg számára tervezett, vitorlával felszerelt szekere, amellyel a herceg előkelő vendégeivel tett kirándulásokat a scheveningeni tengerparton a korban elképzelhetetlen sebességgel. A herceg halála után a szekeret a scheveningeni templomban őrizték. – A szerkezetet szintén megtekintő Bethlen Mihály a konstrukciót „szélszekér"-nek nevezte. Vö. JANKOVICS, 1981, 46.

161 Delft látnivalóira l. BLEYSWIJCK, 1667; HOORN, 1689, 56–61; BOITET, 1729.

162 A Nieuwe kerkben található az Oranje-Nassau-dinasztia temetkezési helye. Itt van többek között Orániai Vilmos (1533–1584), a németalföldi szabadságharc vezérének a síremléke is; leírását és a rajta levő feliratokat l. KERESZTESI, 1925–1935/4, 108–109. – A szöveg szerzője a jegyzék legelején Hollandia egészére – a kor szokásához híven – helyesen használja a latin *Belgium* elnevezést. Mivel a latin *Hollandia* szót is helyesen használja Holland tartományra (a korabeli holland köztársaságot alkotó hét tartomány egyikére) az ebben a pontban említett fegyverraktárral és a Goudánál említett zsiliprendszerrel kapcsolatban, nincs okunk feltételezni, hogy a templomban eltemetett hercegek emlékműveivel kapcsolatban („monumenta principum Hollandiae") Hollandia egészére gondolt volna. A 'principum Hollandiae' megjelölés egyébként helytelen, mert a dinasztia tagjai a *princeps Orangius* vagy *Auriacus* és *comes Nassovius* titulust használták. A félreértés abból adódhatott, hogy a dinasztia tagjainak többsége Holland és Zeeland tartományok helytartója *(Hollandiae Zelandiaeque praefectus)* is volt.

163 A latin szövegben tévesen áll a „sit*a*" szó, mivel a szöveg szerzője nyilvánvalóan nem azt akarta mondani, hogy az összes nevezetesség Holland tartomány közepén található, hanem azt, hogy a fegyverraktár nemcsak a városé, hanem egész Holland tartományé volt.

164 Rotterdam nevezetességeire l. HOORN, 1689, 137–143; SPAAN, 1698.

165 A szöveg szerzője téved: a felirat nem olaszul, hanem spanyolul volt olvasható.

166 A feliratokra l. DÚZS, 1885, 51; KERESZTESI, 1925–1935/3, 338.

167 A város gimnáziumát 1681-ben alapították.

168 A sírfeliratokra l. KERESZTESI, 1925–1935/3, 338; 4, 106–107.

169 Nevezetesebbek közülük Pierre Jurieu (1639–1713) és Pierre Bayle (1647–1706). Az előbbit Teleki Pál 1697-ben látogatta meg (vö. FONT, 1989, 325). Bayle, aki 1681 és 1693 között oktatott az intézményben, később megjelent főműve, a *Dictionnaire historique et critique* (1697) miatt a felvilágosodás egyik fontos előfutárának számít.

Dordrecht[170]

A fogadót, melyben a híres nemzeti zsinatot tartották az ariánusok ellen,[171] a házat, ahol a pénzt verik,[172] templomokat, iskolákat, sírfeliratokat.[173]

Loosduinen

Említésre méltó egy grófnő emlékműve, aki egyetlen szüléssel 365 gyermeket hozott a világra, a grófnő emlékére őrzik a keresztvizet, amelyben a gyermekeit megkeresztelték.[174]

Gouda[175]

Különösképp csodálatos itt egy nagyszerű templom,[176] amelynek ablakain ritka és elbűvölő, de mára már feledésbe merült remekmívű, gyönyörű képekkel megörökített újszövetségi történetek láthatók,[177] egy zsilip, amelyből ellenséges invázió idején egész Holland tartomány vízzel áraszthető el,[178] ezekhez vedd hozzá még a gimnáziumot, a sírfeliratokat,[179] a nyilvános helyeket és a magánépületeket.

Harlingen[180]

Egy gyönyörű rét, hajók, nyilvános helyek és magánépületek.

Franeker[181]

Egyetem, professzorok, magánkollégiumok, disputációk.

170 Dordrecht látnivalóira l. Balen, 1677; Hoorn, 1689, 42–50.
171 A dordrechti zsinat 1618 novembere és 1619 májusa között ülésezett. A zsinat elvetette az ariánusok (másként arminiánusok vagy remonstránsok) által beterjesztett öt pontot, amelyek szerint Isten kegyelme és Jézus kereszthalála csak a hívők esetében érvényesül, majd az elutasító határozatnak ellenszegülőket megfosztották hivataluktól és száműzték őket.
172 A pénzverde *(de Munt)* egész Hollandiára érvényes pénzverési joggal rendelkezett.
173 A sírfeliratokra l. Keresztesi, 1925–1935/4, 108.
174 Az emlékművön levő feliratot nyomtatott formában árulták: Miskolczi Szígyártó János meg is vette magának. Dúzs, 1885 50.
175 Gouda látnivalóira l. Hoorn, 1689, 123–129; Walvis, 1714.
176 Sint-Janskerk.
177 A festett üvegablakok nemcsak újszövetségi jeleneteket ábrázolnak. Leírásukat l. Keresztesi, 1925–1935/3, 337.
178 A város folyóját, a Gouwét, a kikötőt és a Rotterdam felé vízi összeköttetést biztosító Ijssel folyót összekötő zsiliprendszer.
179 A sírfeliratokra l. Keresztesi, 1925–1935/3, 337.
180 Harlingen nevezetességeire l. Hoorn, 1689, 255–256.
181 Franeker látnivalóira l. Hoorn, 1689, 251–252.

Leeuwarden[182]

A nassaui herceg udvara,[183] a hercegek és mások sírfeliratai,[184] kancellária,[185] gyönyörű templomok, magas bástyák.

Válogatott bölcsességek

Utadon ifjúságodtól öregkorodig fejleszd bölcsességed, minthogy ez az egyetlen igaz és biztos tulajdon.

Mindig az örök dicsőségre törekedj: a pillanatnyi ugyanis nap mint nap hamisnak bizonyul. Úgy élj, hogy minden nap egyre jobbat hozz ki magadból. Ahol bölcsesség van, onnan az isteni akarat sincs távol.

Az életünk peregrináció, a világ a fogadónk, az ég pedig a hazánk. Ha most rosszul is megy, nem lesz mindig így. és

Reméljük, hogy eljön az öröm ideje
Hallgassunk, lesz ideje a beszédnek.

Istenért és a népért - ennek is véget fog vetni az Isten.

A szegény türelem nélkül olyan, mint a lámpa olaj nélkül.

A legnagyobb bölcsesség egyben a legnagyobb ostobaság, s négy fakultása van: teológiai, jogi, orvosi és filozófiai.

Aki a remény szekerén utazik, annak barátja a szegénység.

Emlékezz a barátodra, ugyanis a barát dolga emlékezni.[186]

Munkával és imával mindent elérsz. Erényem diadalt arat, míg tűrök.

A türelmes lélek a szükség legjobb vigasza. *Plautus a Rudensben.*

A gazdagság legbecsesebb fajtája, ha barátokra lelsz. *Boethius, A filozófia vigasztalása, 2. könyv.*

Az Istennek szolgálni a legjobb, a hazának jó, a barátoknak öröm.

A nép üdve a legfőbb törvény. Nem hagyja el az erényt a szerencse.

Végtére is azt érdemes tudni, amit sosem fogsz szégyellni, hogy egykor tudtad.

A mártírok vére az Egyház magva. Közülünk senki sem él önmagának.[187]

Bármiben reménykedhetünk, míg Krisztus vezet minket. Barátai jóakarata nélkül senki sem tud élni, sem míg szerencsés, sem ha balsorsa sújtja.

Senki se józan, ha szembemegy az értelemmel, senki se keresztény, ha szembemegy az Írással, senki se békés, ki az Egyház ellen van. Mégiscsak emberek vagyunk, gondoljuk azt, hogy semmilyen emberi dolog sem idegen tőlünk. Ahányszor csak valami jobbat tanulunk, el kell hagynunk, s el kell felednünk a már elsajátított dolgokat.

182 Leeuwarden nevezetességeire l. HOORN, 1689, 246–249.

183 Leeuwarden volt a Friesland és Groningen tartomány helytartóinak tisztét betöltő Nassau-Dietz-dinasztia székhelye. A szöveg keletkezésének időpontjában, 1687 és 1692 között Willem Frederik, majd 1692 és 1734 között II. Hendrik Casimir használta az épületet (holland neve: *het Stadhouderlijk Hof).*

184 A város legnagyobb templomában, a Grote kerkben található a Friesland és Groningen tartomány helytartóinak tisztét betöltő Nassau-Dietz-dinasztia tagjainak temetkezési helye és számos 16. századból származó sírfedlap.

185 A latin *curia principalis* szó jelentése: kancellária. A szöveg írója itt az épület holland elnevezését *(de kanselarij)* fordította szó szerint latinra, nem tudván, hogy az épületben 1571-tól a Hof van Friesland, Friesland tartomány jog- és igazságszolgáltató testülete székelt.

186 Lefordíthatatlan szójáték, a „re-cor-dare" elemeire bontva: 'szívét visszaadni'. (A fordító szíves közlése.)

187 Vö. „Mert közülünk senki sem él önmagának, és senki sem hal önmagának." Pál levele a rómaiakhoz 14,7. (Károli Gáspár ford.)

Szorgalmas olvasás, heves szónoklat, gyakori elmélkedés teszik a jó teológust. Nem esik messze az alma a fájától.[188]

Figyelmeztetések és megjegyzések

1. Fríziában és Hollandiában zolotával[189] fizetnek, amit magyar forintnak – vagy népiesen bomlott[190] forintnak – neveznek. Ennek az értéke csupán huszonöt stuiver,[191] olykor huszonhat-huszonnyolc, ahogy saját példámból megtanultam.

2. A tallér vagy császártallér minden fajtája ötven stuiver, így a kopott[192] dukátok minden fajtája százöt stuiver.

3. Franekerben két márjás ér egy német forintot vagy huszonöt stuivert. Az általunk petáknak[193] nevezett pénz három-négy-öt stuivert ér. Noha kipróbáltam és megtapasztaltam, ez olykor mégis megtörténik.[194] Végtére is a mi számításaink szerint öt stuiver ér nyolc magyar polturát.[195] A holland gulden nyolc szusztákot[196] vagy kilencvenhat dénárt ér. Egy holland gulden értéke pedig húsz stuiver. A német forint, ahogy a francia frank is, huszonöt stuivert ér.

4. Akik nem ösztöndíjasok, azoknak Franekerben naponta négy stuivert kell költeniük, azoknak pedig, akik csak fél ösztöndíjat kapnak, napi két stuivert.[197] Franekerben vendégszállást tizennyolc, húsz, huszonöt, huszonnyolc, harminc, harminchat és negyven guldenért lehet kapni.

5. Groningenben három ösztöndíj van, ahol tudniillik semmit sem kell a tanítványoknak fizetniük.[198] Aki pedig menzán étkezhet, annak havonta öt guldent kell fizetnie,[199] vendégszállást itt nem kapni olyan olcsón, mint Franekerben.

6. Utrechtben havonta tíz-tizenegy guldent kell étkezésre költeni, míg szállásra évente harminc, negyvenhárom, hatvan vagy hetven guldent. Utrechtben egy évre hatszáz guldent

188 A latin eredeti értelmét a hozzá legközelebb eső magyar közmondással adtam vissza. (A fordító szíves közlése.)

189 Németalföldi eredetű ezüstforint, értéke 28 stuiver. Vö. Buza, 1994, 21.

190 A forgalomból többnyire sikertelenül kitiltott pénzekre használt korabeli kifejezés. Vö. Buza, 1994, 20.

191 A holland gulden (holland forint) váltópénze, annak huszadrésze. Korabeli dokumentumokban használt neve: stifer.

192 Szó szerint: 'súlyukból vesztő'. (A fordító szíves közlése.)

193 Lengyel eredetű váltópénz.

194 Értsd: 'alkalmanként változó értéke van'. (A fordító szíves közlése.)

195 Lengyel eredetű váltópénz. Magyarországi használatára l. Buza, 1991–1992.

196 Lengyel eredetű VI-os garas. Magyarországi használatára l. Buza, 1991–1992.

197 Az ösztöndíjasok ingyenes étkezésben *(beneficium liberae bursae)* részesültek. Vö. Meulen, 1985, 178. – Egy 1722-ből származó adat szerint abban az évben öt magyar diák részesült teljes ösztöndíjban, hatan pedig fél ösztöndíjat kaptak, vagyis kedvezményes áron jutottak hozzá az étkezéshez. Vö. Hoffmann, 1980, 202.

198 Amikor Dési Zsigmond és Remethei János erdélyi diákok 1717-ben Groningenbe látogattak, és az ottani professzoroknak elmesélték, hogy Franekerben öt ösztöndíj van a magyar diákok számára, az egyetem vezetősége úgy nyilatkozott, hogy ők is ugyanannyit biztosítanak majd (vö. Hoffmann, 1980, 104). A fenti szöveg azt mutatja, hogy az öt helyett három ösztöndíj létesült. Nem tudni pontosan, hogy az erre vonatkozó döntés mikor született meg; annyi bizonyos, hogy egy 1724-ben kelt határozat szerint akkor már legalább két magyar diák élvezte ezt a juttatást. Vö. Bozzay, 2010, 115.

199 A Groningenben is meglevő *beneficium liberae bursae* részben ingyenesen, részben ötvenszázalékos kedvezménnyel biztosította a diákok étkezését, akik 1720-ban egy évre 60 guldent fizettek az étkezésért. Vö. Bozzay, 2010, 112–113.

adnak, amelyet az ott lévő magyarok szétosztanak maguk között, de azt hallottam, hogy ezt az összeget megnövelik a rendek, hogy minden egyes személy legalább száz guldent kapjon.[200]

7. Leidenben máshogy festenek a dolgok, amit jól tudnak az enyedi urak,[201] az élet nehézségekkel van tele.

Aki holland egyetemet keres fel, annak ajánlatos szappant és tollakat vinnie, másmilyen nép ez.

8. Egy német forint tizenhat brandenburgi garast ér. Harminckét garas tesz ki egy birodalmi tallért, ami két német forint. A közönséges vagy kisebb forint pedig 24 garast ér, ami így egy kisebb tallért tesz ki.

Gellérfi Gergő fordítása

Rövidítések, forrás- és irodalomjegyzék

DREN	Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Kézirattár, Pápa
EEKT	ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Budapest
RAF/T	Rijksarchief in Friesland/Tresoar, Leeuwarden
SA	Stadsarchief Amsterdam

*

AA	
1712	AA, Pieter van der: *Les délices de Leide*. Leiden, 1712.
AMPZING	
1628	AMPZING, Samuel: *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland*. Haarlem, 1628.
AppH.	APPONYI, Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedrückte Bücher und Flugschriften*. Bd. IIV. München, 19031927. Bd. V. Hrsg. von József VEKERDI. Budapest, 2004.
BALEN	
1677	BALEN, Mathijs: *Beschryvinge der stad Dordrecht*. Dordrecht, 1677.
BENTHEM	
1698	BENTHEM, Heinrich Ludolff: *Holländischer Kirch- und Schulen-Staat*. Frankfurt–Leipzig–Hannover–Merseburg, 1698.

200 Utrecht tartomány 1721 és 1723 között 300 guldent folyósított a magyar diákok számára. Az összeget Utrecht város 1721 és 1726 között 300 guldennel egészítette ki. Így 1721-ben, amikor hat magyar tartózkodott a városban, mindegyiküknek 100-100 gulden jutott. A rendek 1725 és 1747 között összesen 600 guldent biztosítottak a magyaroknak, amelyet a város az évek során különböző összegekkel toldott meg. Az összeg emelését azért tervezték, mert 1721-től egyre nőtt az Utrechtbe érkező magyarok száma (vö. SEGESVÁRY, 1935, 51–52; HOFFMANN, 1980, 202). A tartomány az előbbi adatok szerint nem emelte meg az összeget, így egy főre csak akkor juthatott 100 guldennyi ösztöndíj, ha például 900 guldenes éves keretösszeg esetén kilencen tanultak az egyetemen.

201 A sárospatak-gyulafehérvári kollégium (1703 és 1709 között történt) próbálkozásai után (vö. BUJTÁS, 2004) 1714-ben a nagyenyedi kollégium tett kísérletet arra, hogy ösztöndíjas helyeket szerezzen diákjai számára a leideni egyetemen. 1715-ben az egyetem valóban úgy döntött, hogy két enyedi diák számára biztosít ösztöndíjat a következő években. Vö. MIKLÓS, 1928. 301–302. – Az ösztöndíj megszerzésének hátterére l. még HOFFMANN, 1980, 50–51, 55–56.

BIENTJES
1967 BIENTJES, Julia: *Holland un der Holländer im Urteil deutscher Reisender (1400–1800)*. Groningen, 1967.
BLEYSWIJCK
1667 BLEYSWIJCK, Dirk van: *Beschryvinge der stadt Delft*. Delft, 1667.
BOITET
1729 BOITET, Reinier: *Beschryving der stadt Delft*. Delft, 1729.
BOOTH
1685 BOOTH, Cornelis: *Beschryvinge der stadt Utrecht*. Utrecht, 1685.
BOXHORNIUS
1632 BOXHORNIUS, Marcus Zuerius: *Theatrum sive Hollandiae comitatus et urbium nova descriptio*. Amstelodami, 1632.
BOTS
1999 BOTS, Hans: *Les pasteurs français au Refuge dans les Provinces-Unies: une groupe socio-professionnel tout particulier: 1680–1710*. In: La vie intellectuelle aux refuges protestans. Réunis par Jens HÄSELER et Anthony MCKENNA. Paris, 1999. I. 9–68.
BOZZAY
2007 BOZZAY Réka: *Die Peregrination ungarnländischer Studenten an der Universität Leiden (1595–1796)*. Budapest, 2009. *(Felsőoktatástörténeti kiadványok, Új sorozat, 8.)*
2010 BOZZAY Réka: *Magyar diákok a groningeni bursában*. In: Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára. Debrecen, 2010. 111–117, 131–139.
BOZZAY–LADÁNYI
2007 BOZZAY Réka–LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. Budapest, 2007. *(Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15.)*
BUEREN
1997 BUEREN, Truus van: *De werkwijze van de kunstenaar(s)*. In: De Haarlemse gravenportretten: Hollandse geschiedenis in woord en beeld. Redactie: Wim van ANROOIJ. Hilversum, 1997. 109–114.
BUJTÁS
2004 BUJTÁS László Zsigmond: *Bethlen Miklós és a sárospatak-gyulafehérvári kollégium leideni stipendiuma (1703–1709)*. In: Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények II (2004) 93–122.
2005 BUJTÁS László Zsigmond: *Tótfalusi Kis Miklós és Holland Kelet-India – Adalék a tipográfus műveltségéhez egy kolozsvári kiadványa és ismeretlen verse tükrében*. In: Könyv és Könyvtár XXVII (2005) 125–158.
2006 BUJTÁS László Zsigmond: *Apáti Miklós ismeretlen verse a Hortus Malabaricusban*. In: Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények IV (2006) 99–114.
2008 BUJTÁS László Zsigmond: *Pápai Páriz Ferenc ismeretlen levele Abraham van Poothoz (1687) – Adalék az erdélyi polihisztor holland kapcsolataihoz*. In: Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények VI (2008) 193–210.
2010 BUJTÁS László Zsigmond: *Pápai Páriz Ferenc Rudus redivivumának holland fordítása (1701)*. In: Magyarország és Németalföld kapcsolata. Debrecen, 2010. 157–183.
BUZA
1991–1992 BUZA János: *Lengyel és magyar váltópénz Alsó-Ausztriában (A "polturás garasok" magyarországi forgalmához)*. In: Numizmatikai Közlöny 100-101 (1991–1992) 133–144

1994 BUZA János: *Zoloták a török kori pénzforgalomban*. In: A numizmatika és társtudományok. Szerk.: Dr. Nagy Ádám. Szeged, 1994. 17–23.

CAMPEN

1661 CAMPEN, Jacob van: *Afbeelding van 't stadt huys van Amsterdam, in dartigh coopere plaaten geordineert*. Amsterdam, 1661.

CHALES DE BEAULIEU

2000 CHALES DE BEAULIEU, Anja: *Deutsche Reisende in den Niederlanden. Das Bild eines Nachbarn zwischen 1648 und 1795*. Frankfurt am Main- Berlin–Bern etc. 2000. *(Europäische Hohschulschriften, Reihe III, 866.)*

COMMELIN

1693 COMMELIN, Casparus: *Beschryvinge van Amsterdam*. Amsterdam, 1693.[1]

1726 COMMELIN, Casparus: *Beschryvinge van Amsterdam*. Amsterdam, 1726.[2]

CRETSER

1711 CRETSER, Gysbert de: *Beschryvinge van 's-Gravenhage*. Amsterdam, 1711.

CZIBULA

2004 CZIBULA Katalin: *Szilágyi András protestáns prédikátor naplója*. In: Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények II (2004) 123–186.

DAPPER

1663 DAPPER, Olfert: *Historische beschryving der stadt Amsterdam*. Amterdam, 1663.

DAVIDS

2001 DAVIDS, Karel: *Amsterdam as a centre of learning in the Dutch golden age, c. 1580–1700*. In: Urban achievement in early modern Europe. Edited by Patrick O'BRIEN, Derek KEENE, Marjolein 't HART, Herman van der WEE. Cambrigde, 2001. 305–325.

DOMSELAER

1665 DOMSELAER, Tobias van: *Beschrijvinge van Amsterdam*. Amsterdam, 1665.

DÚZS

1885 DÚZS Sándor: *Hogy útazott 170 évvel ezelőtt a magyar calvinista candidatus*. In: Protestáns Új Képes Naptár 31 (1885) 44–59.

FEHÉR

1997 FEHÉR Katalin: *Ráday Pál ismeretlen kéziratos utasítása fia nevelőjének 1723-ból*. In: Magyar Könyvszemle 113 (1997) 220–225.

FOKKENS

1662 FOKKENS, Melchior: *Beschrijvinge der wijdt-vermaarde koop-stadt Amstelredam*. Amsterdam, 1662.

1663 FOKKENS, Melchior: *Beschrijvinge der wijdt-vermaarde koop-stadt Amstelredam*. Amsterdam, 1663.[2]

FONT

1989 *Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1695–1700*. Összeállította és az utószót írta FONT Zsuzsa. Szeged, 1989. (*Fontes rerum scholasticarum, III.*)

FRANK-VAN WESTRIENEN

1983 FRANK-VAN WESTRIENEN, Anna: *De Groote tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*. Amsterdam, 1983.

FRÖLICH

1639 FRÖLICH, David: *Medulla Geographiae Practicae, Peregrinantium inprimis usui*. Bartphae, 1639. *(RMK II. 536.)*

1643–1644 FRÖLICH, David: *Bibliotheca, seu cynosura peregrinantium*. Ulm, 1643–1644. *(RMK III. 1628.)*

GÉRESI
1878 GÉRESI Kálmán: *Intő utasítás akadémiákra induló ifju Nadányi János számára.* In: Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 9 (1878) 484–489.

GUICCIARDINI
1567 GUICCIARDINI, Lodovico: *Belgicae sive inferioris Germaniae descriptio.* Antverpiae, 1567.

HEGENITIUS
1630 HEGENITIUS, Gotfridus: *Itinerarium Frisio-Hollandicum.* Lugduni Batavorum, 1630.

HOFFMANN
1980 *Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak.* Szerkesztette HOFFMANN Gizella. Szeged, 1980. (*Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 6.)*

HOORN
1679 *Naeuw-keurig reys-boeck hysonderlijk dienstig voor kooplieden, en reysende persoonen. t'Amsterdam, by Jan ten Hoorn, boeckverkooper, 1679.*
1689 *Reis-boek door de vereenigde Nederlandsche provincien, en derzelver aangrenzende landschappen en koningrijken. t'Amsterdam, by Jan ten Hoorn, boekverkooper, 1689.*
1700 *Reis-boek door de vereenigde Nederlandsche provincien, en derzelver aangrenzende landschappen en koningrijken. t'Amsterdam, by Jan ten Hoorn, boekverkooper, 1700.*

HUYGENS
1950 *Oeuvres complètes de Christiaan Huygens.* Tome vingt-deuxième. La Haye, 1950.

JANKOVICS
1981 *Bethlen Mihály útinaplója [1691–1695].* Sajtó alá rendezte és az utószót írta JANKOVICS József. Budapest, 1981.
1993 JANKOVICS József: *A magyar peregrinusok Európa-képe.* In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön – külföldiek Magyarországon. Szerkesztette BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit. Budapest–Szeged, 1993. 556–564.
2011 JANKOVICS József: *Instrukció Draskovics Ádám és Erdődy Sándor gráci, és Draskovics Pál nagyszombati diákok számára.* In: Septempunctata – Tanulmányok Petrőczi Éva hatvanadik születésnapjára. Szerkesztette PÉNZES Tiborc Szabolcs. Budapest, 2011. 51–60. (http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/septempunctata/06-Septempunctata-51-60-jankovics.pdf)

JORINK
1999 JORINK, Eric: *Wetenschap en wereldbeeld in de Gouden Eeuw.* Amsterdam, 1999.

KÁRMÁN
2006 KÁRMÁN Gábor: *Identitás és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten.* In: Korall 7 (2006) 72–98.

KERESZTESI
1925–1935 *Keresztesi József akadémiai utazása a' külországokban.* In: Theologiai Szemle 1 (1925) 78–83, 154–160, 252–264, 365–367, 530–534, 2 (1926) 707–708, 918–919, 3 (1927) 160–161, 331–338, 4 (1928) 106–109, 199–200, 319–320, 5 (1929) 182–186, 376–381, 6 (1930) 553–556, 764–765, 7 (1931) 285–286, 380–381, 8 (1932) 542–555, 10 (1934) 336–341, 11 (1935) 144–148.

KOVÁCS
1988 KOVÁCS Sándor Iván: *A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében*. In: KOVÁCS Sándor Iván: Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Budapest, 1988. 93–200.

KOVÁCS–MONOK
1990 *Magyar utazási irodalom 15–18. század*. Válogatás és utószó: KOVÁCS Sándor Iván, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: MONOK István. Budapest, 1990.

KÖBLÖS
2006 *A Pápai Református Kollégium diákjai 1585-1861*. Szerkesztette KÖBLÖS József. Pápa, 2006. (*A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai. Forrásközlések, 9.*)

KÖBLÖS–KRÁNITZ
2005 KÖBLÖS József–KRÁNITZ Zsolt: *„Mindenkor az országban harmadiknak tartatott…" A pápai református kollégium tagolódása a XVIII. század közepéig*. In: Acta Papensia 5 (2005) 1–204.
2009 *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai 1526–1760*. Szerkesztette KÖBLÖS József, KRÁNITZ Zsolt. Pápa, 2009. (*A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai. Forrásközlések, 10.*)

LÁZÁR
1989 *Kérészi István omniáriuma*. Kísérő tanulmánnyal közreadja LÁZÁR István Dávid. Szeged, 1989. *(Peregrinatio Hungarorum, 4.)*

LEEUWEN
1672 LEEUWEN, Simon van: *Korte besgryving van het Lugdunum Batavorum, nu Leyden*. Leiden, 1672.

LISMAN
1970 LISMAN, A. J. A. M.: *Van riddermatige rijschool tot Utrechtse manege. 1641–1711*. In: Jaarboekje Oud Utrecht (1970) 93–102.

LUKINICH
1911 LUKINICH Imre: Adatok *Bethlen Péter külföldi iskoláztatásához*. In: Századok 45 (1911) 716–718.

MEULEN
1985 MEULEN, H. van der: *De burse van de Franeker universiteit 1591–1774*. In: Universiteit te Franeker 1585–1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese Hogeschool. Onder redactie van G. Th. JENSMA, F. R. H. SMIT, F. WESTRA. Leeuwarden, 1985.

MIKLÓS
1928 MIKLÓS Ödön: *Magyar diákok a leideni Staten Collegeben*. In: Theológiai Szemle 4 (1928) 290–319.

MONOK–NÉMETH
1994 *Erdélyi könyvesházak* III. *1563—1757*. Sajtó alá rendezte MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged, 1994. *(Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3.)*

MURRIS
1925 MURRIS, Roelof: *La Hollande et les Hollandais au XVIIe et au XVIIIe siècles, vus par les Français*. Paris, 1925.

OLÁH
2006 OLÁH Róbert: *Pierre Poiret ajándéka: adalék Apáti Madár Miklós peregrinációjához*. In: Könyv és könyvtár 28 (2006) 183–192.

ORLERS
1614 ORLERS, Jan Janszoon: *Beschryvinge der stad Leyden*. Leiden, 1614.
ÖTVÖS
1988 *Széchenyi Zsigmond itáliai körútja 1699–1700*. A dokumentumokat kísérő tanulmánnyal közreadja ÖTVÖS Péter. Szeged, 1988. *(Peregrinatio Hungarorum, 1.)*
PARIVAL
1651 PARIVAL, Jean Nicolas: *Les delices de la Hollande*. Amsterdam, 1651.
PINTÉR
1990 *Horváti Békés János diáknaplója*. Kísérő tanulmánnyal közreadja PINTÉR Gábor. Szeged, 1990. *(Peregrinatio Hungarorum, 6.)*
PONTANUS
1611 PONTANUS, Johannes Isacius: *Rerum et urbi Amstelodamensium historia*. Amstelodami, 1611.
POOT
1684 POOT, Abraham van: *Naauwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungarien*. Amsterdam, 1684. (*AppH. 1114, 3160.*)
POSTMA–SLUIS
1995 POSTMA, Ferenc–SLUIS, J. van: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäum in Franeker 15851843*. Leeuwarden, 1995.
RMK II. *Régi Magyar Könyvtár*. II. *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Írta SZABÓ Károly. Budapest, 1885.
RMK III. *Régi Magyar Könyvtár*. III. *Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*. Első és második rész. Írták SZABÓ Károly és HELLEBRANT Árpád. Budapest, 1896–1898.
SCHOOCKIUS
1652 SCHOOCKIUS, Martinus: *Belgium foederatum, sive destincta discriptio Reipublicae foederati Belgii*. Amstelodami, 1652.
1647 SCHREVELIUS, Theodorus: *Harlemum sive urbis Harlemensis incunabula, incrementa, fortuna varia*. Lugduni Batavorum, 1647.
SCHREVELIUS
1648 SCHREVELIUS, Theodorus: *Harlemias, of Eerste Stichting der Stad Haarlem*. Haarlem, 1648.
SEGESVÁRY
1935 SEGESVÁRY Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636-1836*. Debrecen, 1935. (*Theologiai tanulmányok, 44.*)
SPAAN
1698 SPAAN, Geraard van: *Beschryving der stad Rotterdam*. Rotterdam, 1698.
STAGL
1992 STAGL, Justin: *Ars Apodemica: Bildungsreise uns Reisemethodik von 1560 bis 1600*. In: Reisen und Reiseliteratur im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Herausgegeben von Xenja ERTZDORFF und Dieter NEUKIRCH. Amsterdam–Atlanta, 1992. 141–189.
STRIEN
1993 STRIEN, C. D. van: *British travellers in Holland during the Stuart period: Edward Browne and John Locke as tourists in the United Provinces British travellers in*

Holland during the Stuart period: Edward Browne and John Locke as tourists in the United Provinces. Leiden–New York, 1993.

SZ. KISS

1878 Sz. KISS Károly: *Monográfiai vázlatok a barsi ref. esperesség múltja s jelenéből*. Pápa, 1878.

SZABÓ

1987 SZABÓ György: *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Pápa) kéziratkatalógusa*. Budapest, 1982. *(Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 6.)*

SZABÓ–SZILÁGYI

1860 *Vizaknai Briccius György naplója (1693–1715)*. In: Inczédi Pál, Kézsmárki névtelen, Szakál Ferencz és Vizaknai Briccius György naplóföljegyzései 1660–1715. Jegyzetekkel és oklevéltárral ellátva kiadják SZABÓ Károly és SZILÁGYI Sándor. Pest, 1860. 77–116. *(Történeti emlékek a magyar nép községi és magánéletéből II.)*

VENNE

2000 VENNE, Hans van de: *A Greek Xenion in Latin dress. Nicolaus a Wassenaer and Theodorus Schrevelius*. In: Myricae: essays on neo-Latin literature in memory of Jozef IJsewijn. Edited by Dirk SACRÉ and Gilbert TOURNOY. 415–442. Leiden, 2000. *(Supplementa humanistica Lovaniensia, XVI.)*

VERESTÓI

1725 VERESTÓI György: *Dissertatio philologico-theologica de palma ardente*. Franequerae, 1725.

WALVIS

1714 WALVIS, Ignatius: *Beschryving der stad Gouda*. Gouda, 1714.

ZESEN

1660 ZESEN, Philipp von: *Leo Belgicus, hoc est, succincta, ac dilucida narratio exordii, progressus ac denique ad summam perfectionem redacti stabiliminis & interioris formae, ac status, Reipublicae foederatarum Belgii regionum*. Amsterdam, 1660.

1664 ZESEN, Philipp von: *Beschreibung der Stadt Amsterdam*. Amsterdam, 1664.